Source: www.constitution.org

ليتوالـه

Ketabton.com

يوه لنډه پېژندنه

ليکونکي: ليوډ سپينسر او اندرسېج کراوسي

ژباړه: نورالله اتل

(c) ketabton.com: The Digital Library

پرېږدئ چي رڼا شي

لیتواله د روښاندی هغه څرېکه وه چي په ۱۸ پېړی کښې ټولې اوروپا راوبوږنوله. ټېکانه خو یې په پاریس کښې وه مګر ټولې اورپا ته وغزېدله او ان هغو ټاټوبیو ته ورسېدله چي اوروپایانو په امریکې کښې جوړ کړي ول. لیکوالانو او روشندویانو ۱۸ پېړی ته د روڼا یو پرتمین سوچ ورکړ۶.

د لیتوالې روشندویانۀ انګېرله چي دوي د یوۀ داسې ستر غورځنګ غړي دي چي د بشر د ستروۀ هیلۀ او ځواکونۀ استازیتۀب کوي. دوي داسې سمون غوښتونکي ول چي په دې پوره پوره ډاډه ول چي خپل ګاي د ریښتینیۀ، کره کتنې او ورسې په مټ زباتولاي شي.

Source: www.henri-iv.com

(لوي شپاړسم)　　(لوي پینځلسم)　　(لوي څوارلسم – لمرین باچا)　　(لوي دیارلسم)

د ټۀلواکانۀ ځلا

د فرانسې ټۀلواکانۀ لکه لوي دیارلسم (۴۳ – ۱۶۰۶)، لوي څوارلسم – لمرین باچا (۱۷۱۵ – ۱۶۳۸)، لوي پینځلسم (۷۴ – ۱۷۱۰) او لوي شپاړسم (۹۳ – ۱۷۵۴) له پاریس څخه د ګردې نړی پلازمینه جوړه کړه، او په همدغه وخت کښې یې د فرانسې لیتوالې لره هم اورېدونکي و پینځول او هم یې موخه ورله وټاکله.

د لیتوالې ژبه فرانسوي وه. هرڅه چي به په فرانسوي کښې خپارۀ شول هغۀ به د ټولې اورپا لوستې او پۀهې ټولنې ته د منلۀ وړ ول. کومې پرتمینې او سترې لیکنې چي به په لومړي سر کښې په فرانسوي نۀ وې لیکل شوې هغه به په زغرده دغه نړیواله ژبه کښې ژباړل کېدل. په ټوله نړی کښې « د پۀهې څښتنانۀ » به ویل چي دوي ټول د فرانسوي لیکوالانۀ شاګردان دي.

په دغو اندیالانۀ کښې لکه د سکاټلنډ د ډېوېډ هیوم او ادم سمیت، د امریکې له ټاټوبیو څخه بینجمین فرانکلین او تامس جېفرسن او له میلان څخه سېسار بېکاریا او داسې نور ول. کله چي

(c) ketabton.com: The Digital Library

به دوي د پاريس په سالونو کښې ومنل شول نو دوي به ويل چي ايله اوس سم ځاي ته راورسېدل.

د اوروپا په درسته وچه کښې کانون پوهانو او شتمنې بورژوا فرانسې ته د يوې بېلګې په سترګه کتل.

د سسېکس يوه ودان ځمکه وال خپل زوي ته په ليک کښې وليکل: « که څوک په فرانسوي پوهيږي نو په ډاډه زړه د ټولي نړۍ سيل کولاي شي او هيچېري به د ژبې ستونزه و نه لري ځکه چي د فرانسوي ژبې ويونکي هرچيري شته، او هم به ډېر ښه ملګري پيدا کي. بله هيڅ ژبه داسي نه ده.»

د ليتکي لومړني بڅري

په ۶ مارچ، ۱۷۰۶، لارډ شافتسبري په خپل ليک کښې لا کلېرک ته داسي وليکل:

« يوه برېښنده رڼا په درسته نړۍ خپريږي، په تېره بيا د انګلستان او هالنډ په دوو ازادو هيوادونو باندي د چرته نه چي اوس د ټولې اوروپا چارې سرچينه اخلي.»

د ۱۷ پېړۍ په زياتره برخه کښې هالنډ په اوروپا کښې ازادترين هيواد و. امسټرډم هر ډول ازادسوچو او هغو کسانو ته چي له خپله دينه اوښتي ول پنا ورکوله. په ۱۶۶۷ کښې د انګرېز فلسفي جان لاک (۱۷۰۴ – ۱۶۳۲) يوه ليکنه د زغم په اړوند (An Essay on Toleration) وليکله. هغه د هغو پروټسټنټانو ډېر نيژدې ملګري و څوک چي د کاتوليکي باچا جېمز دوئيم (۱۷۰۱ – ۱۶۳۳) سره سخت چپ ول.

په ۱۶۸۳ کښې جان لاک اړ ايستل شو چي د هالنډ روټرډم ته تېښته وکوي. هغه هلته خپلې سترې ليکنې لکه، د اينساني پوهنې په اړوند ليکنه (Essay Concerning Human Understanding) او د سرکار دوه تړونونه يا (Two Treatises of Government) وليکلې. دغه دواړه کتابونه د هغې ورسې په سر کښې ول کومه چي د ليتوالي په ټول پېر کښې خورا ګرمه وه.

(c) ketabton.com: The Digital Library

Source: britannica.com

ویلیم دریم او مېري دويمه

د اینګلستان « پرتمینه اوښتنه»

د اینګلستان پارلیمان د جېمز دویم له کاتولیکي پلوۀ کارونۆ خوښ نۀ ۇ نۆ ځکه خو یې هالنډي پروټستېنټ ویلیم دریم د اۆرېنج (۱۷۰۲ – ۱۶۵۰) او د هغۀ انګرېزې مېرمنې مېري دویمې (۹۴ – ۱۶۶۲) ته بلنه ورکړه چې د اینګلستان پر تخت باندي کښېني. هغوي هم له هالنډ څخه د اۆبۆ له لارې اینګلستان ته راغلل او د وینې له بهولۆ پرته خو د کال ۱۶۸۸ « پرتمینه » اوښتنه یې بریا ته ورسوله.

دغې اوښتنې په څرګنده تۆګه د انګرېزي پارلیمان خپلواکي پخه کړه او په لومړي ځل یې اینګلستان ته د « رېښتۆ لاسوند» یا "Bill of Rights" هم ورکړۆ. دغسي نۆرۆ سمونۆ ډېر په زغرده اینګلستان په درسته اوروپا کښې ازادترین هیواد وګرځولۆ. د زغم کانون (۱۶۸۹) د کوېکرانۆ په ګډون ډېرۆ پرۆټسټېنټانۆ ته په ازاده تۆګه د خپلې ګرۆهې اجازه ورکړه مګر لا هم هغوي ته د دولتي چوکۍ ترلاسه کولۆ اجازه نۀ وه. د اینګلستان کلیسا چې په ځانځاني تۆګه په ګرۆهې او پۆهنې کوم واک لرلۆ هغۀ یې وبایللۆ. په کال ۱۶۹۵ کښې هغه وروستي واک هم له لاسه ووتلۆ چې چاپ به یې تر خپل ګورت لاندي ساتلۆ.

د رېښتو لاسوند وړاندي کېږي

Source: www.thegloriousrevolution.org

(c) ketabton.com: The Digital Library

د اوښتنؤ پېر

دوه سترې پلازمېنې، پاریس او لندن، دواړه په ۱۸ پېړۍ کښې په نابېره توګه ډېر په زغرده پراخې شوې. مګر د غښتلي سوداګر اینګلستان پراختیا نوره هم زیاته مانا لرله. د همدغې پېړۍ په لومړنۍ نیمايي کښې اینګلستان د کرنې اوښتنه (Revolution) ولیدلؤ او په دیمه نیمايي کښې د اینډسټري اوښتون ورپسې ؤ.

په ۱۷۷۶ کښې په امریکې کښې ټاټوبي رااوچت شول او له انګرېزي سترواکۍ سره یې ډغره ووهله. د اوښتون په پایله کښې یو د امریکې ستر ملت راڅرګند شؤ.

د بوسټن ټي پارټي: هغه ستره وژنه چي د امریکې د اوښتون پیلامه شوه

Source: www.blog4history.com

یوه لسیزه وروسته په ۱۷۸۹ کښې اولسي پاڅون نه یوازې په فرانسه کښې بلکې ټوله نړۍ یې کچه یو داسي اوښتون راوستلؤ چي اغېزې یې لا نن هم روانې دي راڅرګندیږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

Source: library.brynmawrschool.org

د دغو اوښتنو په راتګ سره د ليتوالي د غوځنګ د سرخېلانو او انديالانو ته لاره هواره شوه چي خپلي لوړې هيلي اوس د ټولني د ښېګړې لپاره په کار واچوي.

سماوارونه، ډېرې او رسنۍ

په دغو شپو او ورځو کښي د اولسونو راشه درشه هم خورا پراخه شوې وه او د دې ترڅنګ د رسنيو ليکوالان هم ډېر تکړه شوي ول او په زړه پوري ليکني به يې کولې. سماوارونه په لندن کښي د روښندويانو او انديالانو د ژوند برخه ګرځېدلي ول. په ۱۷۴۰ کښي يوازي په وېسټ مينستر سيمه کښي تر ۴۰۰ زيات سمارونه ول. انن د اينګلستان نوي پانګ او د ختيځ هند سوداګري ګډوالې (شرکت) هم له دغو سماوارونو څخه ګټه اخيستله. لويډ سماوار (Lloyd's coffee-house) په ۱۶۹۱ کښې لويډ اف لندن شو چي د سمندري بيمې يو منځي ؤ.

په دغو سماورانو کښي به هر ډول راشه درشه کېدله، لکه:

- وګړو به د سود سودا کارونه کول او د هر ډول ټوکو راکړه ورکړه به کېدله.
- دلته به بېلابېلې ورځپاڼي او مهالنۍ هم وې چي ناستو کسانو به لوستلې او بيا به وراسه ورباندي کوله
- بېلابېلو کسانو د خپل خوند او بار سره سم ټولني جوړې کړې وې، لکه سايسنپوهان، هونرمندان او سياستوال

(c) ketabton.com: The Digital Library

د لویېز سماوار یو کښېل شوي انځور

Source: www.concurringopinions.com

د جان لاک په شان ستر اندیالان به هم دغۀ سماوراروںۀ ته راتل. په همدې سماورانۀ کښې هغه دې پایلې ته ورسېدلۀ چې ژبه هم د پوهنې درسته ده او د پوهنې په لاره کښې یو خنډ هم دي.

د پۀهانۀ ژبه ګرانه وي نۀ ځکه خو اولس نۀ پرې پوهیږي.

جان لاک په پای کښې داسې پرېکړه وکوله:

« پکار ده چې زه خپل چورتونه او اندونه په دومره اسانه ژبه ولیکم چې هر یو لوستونکي وکولاي شي چې ځان پرې پوه کي »

(c) ketabton.com: The Digital Library

د جان لاک « پاکه تخته »

source: http://images.google.co.uk

په ګرده ۱۸ پېړۍ کښې د هرچا لپاره، که به فلفسي ؤ او که به نهٔ ؤ، د جان لاک کتاب « د ***اینساني پوه□ په ا□وند یوه لیکنه*** ۱۶۹۰» یا *(essay concerning human understanding)*خو به یې هرو مر لوستلؤ. کابو د لیتوالې (*Enlightenment*) د هر اندیال لپاره د لاک «پاکه تخته» (*tubual rasa*) ډېره له مانا ډکه وه. لاک به په ډېره ځواکمنه تؤګه ویل چي د اینسان سوچ د زوکړې په مهال لکه یوه سپینه او پاکه تخته وي. نهیرونه (*Ideas*) په اینساني خمیر کښې په ژوره تؤګه اغښلي نهٔ وي بلکې هغهٔ یې له خپله چاپېریاله زدکړه کوي. لنډه دا چي ټوله اینساني پؤهه په تجربې باندي ولاړه ده.

source: *http://2.bp.blogspot.com*

(c) ketabton.com: The Digital Library

جان لاک به ویل: راځي چي داسي وګڼو چي دماغ د یوهٔ سپین کاغز په شان دي، چي هیڅ نهیرونه (*ideas*) نهٔ لري؛ نو چي نهٔ یې لري نؤ بیا دا سدبد له کومې خوا راځي؟ دا دومره بې پایه او رنګارنګ چورتونه او اندونه راځي له کومې چي اینسان لګیا وي او په دغه سپینه تخته باندي یې کرښنه کوي؟ د دغې پوښتنې ځواب بس په یوهٔ ټکي کښې ورکېدلاي شي، **تجربه**.

د لاک دغه د تجربه (*empiricism*) د رېنې دیسکارتېس (۱۶۵۰ – ۱۵۹۶) له سنجونې (*rationalism*) مخامخ په ټکر کښې وه چي ویل به یې داسي نهیرونه شته (د بېلګې په توګه خداي، سوچ او بدن یا درې کونجه) چي رینتینولي یې یوازي د سدبد د رڼا په مټ پېژندل کېدلاي شي. نؤ لځکه خو «لاندېزن» ورته ویلاي شو.

Source: http://www.daviddarling.info/images

مګر لاک هم تجربه په دوؤ بېلؤ ډولونؤ وېشله: بهرني هوښ *(external sensation)* او دننه هیندارونه *(internal reflection)*

فیلوسوف اېټاینې کونډیلاک (۱۷۱۵ – ۸۰) په فرانس کښې د لاک فلسفه نؤره هم په اولس کښې نامتو کړه.هغه په خپله لیکنه *(Essai sur l'origine des connaissances)* کښې په د هوش یا اوسانو په رؤل خورا ټینګار کولؤ.

هغه به ویل: دغه د «هوش» اند بېخي هغسي دي لکه څنګه چي لا مېټغاي او دیهولباخ د اینسان د خوي بوي په هکله کوم اند وړاندي کړي دي چي بنسټ یې متروال (*materialist*) دي.

پخپله لاک بیا د هیندارونې رول ټینګار کولؤ او د ماغ د وړتیاؤ رول یې هم منلؤ. له دې سره هغه په مورِ کښې دننه په هغې تلوسې باندي هم باور لرلؤ چي مورِ په خوشالی پسې ګرځو او له کړاو څخه ځان ساتو. مګر کونډیلاک بیا دا ګایونه نهٔ منل.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د پوهنې د تنګوالي پېژندنه

له پېړيو پېړيو راهيسې پوهنيزه زېرمه د شيخانو او پيرانو په لاس کښې وه. په کليسا کښې د ښو خويونو او ښو کړنو ژبې خورا وده کړې وه. خو لاک چې بيا ايناسني پوهې ته په کومه سترګه کتل له هغو څخه د يوه نوي ډول ژبه راوزېږېدله. يوه داسي ژبه چې زموږ دننه نړۍ يې رسپړله، کېدلاي شي موږ ورته روانپېژندنه *(psychology)* ووايو، هغه ټکي چې په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر نهٔ کارول کېدلو. لاک د ښوونکو په هغې ژبې باندي نيوکې وکولې چې بس تش د ګرانو، ناڅرګندو او ګډوډو توريو او ټکيو د جال په شان به وه او پر ځاي يې د پوهې د هغې لوي وچې په کچمېچه پيل وکولو چې اينسان په دننه کښې غوړېدلي او غزېدلي پرته وه.

هغهٔ به ويل، زموږ پوهه لنډه او تنګه ده. راځي چې دا لنډ او تنګ بريدونه ومنو. ورپسې راځئ چې په دغو لنډو او تنګو پولو کښې دننه زياته تر زياتې پوهه ترلاسه کو. دا کار به هغهٔ مهال وکولاي شو کله چې د پوهې څېړنه وکوو او وېې پېژنو چې پوهه څنګه کار کوي. پکار ده چې موږ يې وڅارو چې زموږ نهيرونه څنګه رغيږي او څنګه يوتربله يوکيږي، او بيا څنګه په ياد کښې پاته کيږي. په دې ګرده چاره کښې موږ تراوسه پوري بېخي ناګاه يو.

(c) ketabton.com: The Digital Library

روانپېژندنه او ناول

کومه روانپېژندنه چي په ۱۸ پېړۍ کښې پېژندل شوې وه هغې کچ مېچه او سکښت د لاک لخوا شوي ؤ. د لاک ليکنه د ادب د هغه ډول سرچينه ګڼل کيږي چي ټول کار يې د « خپل ځان» له راشي درشي سره دي؛ داسي راشه درشه چي په «ځان» باندي اغېزې کوي ، په يوې ځانګړې سمچې کښې يې اچوي او داسي يې سکښي چي بېخي يوه ځانګړې بڼه غوره کوي.

په همدغه وخت کښې لارنس ستيرن (۶۸ – ۱۷۱۳) <u>**د ټريسترام شاندي ژوندون او لېمون**</u> *(The Life and Opinions of Tristram Shandy)* ليکلؤ. د لاک ليکني په ادبي سدبد (فکر) ته دومره ژور ننوتلي ؤ چي تراوسه پوري بلې هيڅ فسفي ليکني دا کار نۀ کړي ؤ او نۀ يې کولاي شؤ. پخپله د ښاغلي ستيرن په ناول کښې د لاک د ستري ليکني انځور له ورايه بريښي.

د لاک اغېزې تر ښؤونځؤ او پؤهنتونؤ ډېر ليري ليري د ليکوالؤ ټولنؤ او لوستونونؤ ته ورسېدلؤ. اوس ډَولي انديالانو *(fashionable intelligentsia)* د لاک له «نهيرونه او اندونه» پرته بېخي ګوزاره نۀ شوه کولاي.

داستان د ريښتياؤ په چوپړ کښې

په ګرده ۱۸ پېړۍ کښې فلسفې او داستان په پرلپسې تؤګه پټپټاني وبله کولؤ. دغه ناول کښونکي زياتر د هغه دؤد زېږنده ول چي د روم له ستړواکۍ سره يې تړاو لرلؤ. مګر د ليتوالې (*Enlightenment*) په پېر کښې داستان ته نوې او بېړنۍ دندې ور په غاړه شوې.

ناول له يوۀ داسي پېر سره بېخي ښه سمون خوړلؤ په کوم پېر کښې چي يوۀ وګړي د خپل ځان لپاره په نړۍ کښې ځانګړې او جلا لاره غوره کولاي شوه. هغؤ لوستونکؤ چي اګاهي او تلوسه يې ورځ په ورځ په چټکۍ سره پراخېدله د داسي کيسؤ او داستانونو کوت (انتظار) کولؤ چي هم به په ازموينه باندي ولاړ ول او هم به بې ساري به ول. کوم نهيرونه او سؤچونه چي به رازېږېدل ليکوالانؤ به لومړي هغه تر ازمؤيني او کتني لاندي نيول؛ ادبي کړۀ وړۀ به يې لومړي مېچل او تلل او بيا به يې د ژوند له ريښتونيو اړخونؤ او لؤري لؤدن سره پرتله کول.

د ليتوالې د ناول نکل به د يوۀ ځانګړي کس په ژواک راګرځېدلؤ. په کيسه کښې به د نړۍ د نابېروۀ پېښوۀ د هغؤ اغېزو ځارنه کېدله چي په يوۀ وګړي باندي به د راشي درشي په ترڅ کښې کېدلې. ښاغلي **ديفوک** به ويل، چي بيا بيا د **لاک** هغه ويل زباتيري چي هر څه چي موږ ته راپېښيږي نو هله خو موږ ترې رغيږي؛ موږ همدغه څه يو بل څه نۀ يو.

هپې او غدی (*Adventures*)

په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر اتلان او اتلانې پيدا شوې چي د نړۍ بېلابېلؤ سيمؤ ته به يې له سرابښتؤبه ډک مزلونه او سيلونه کول – په دې هيله چي ګوندي په داسي مزلؤ به يې خپل ژوند

(c) ketabton.com: The Digital Library

يو څه شه شي. هغوي چې به کله له دوښمن، درغلۍ او وَرَلا (*sex/seduction*) سره مخامخ شول نو د خپل برَم او نامه چورت به ډېر نهٔ وهلو بس خپله مؤخه به وهله.

موږ وینو چې زیاتره په دغو ناولونو کښې ځانګړي کیردار د شو او بدو له یوې ستونزې سره مخامخ وي، او په دوه کښې هک پک ولاړ وي. زیاتره دوي نابېره او ځاي پرځاي داسي کړښي کښلي دي چې موږ ته هر هغه خوزښت راښيي چې دوي يې هڅه کوي، او هر هغه تپاک او باړ (*impulse*) راښکاره کوي چې د دوي په ګوګل کښې توسيږي.

د فلسفیانو ناولونه

د لیتوال پېر ناولونه په ساده تؤګه فلسفي نهیرونه او اندونه په پؤر نهٔ اخلي، بلکې جوش پکښې پوکي او ژوند پکښې پينځوي. ځينه ستر ناولونه خو د دغه پېر د نامتوترينو فلفيانو لخوا وليکل شول. په ۱۸ پېړۍ کښې ترټؤلو زيات چې کوم ناول وپلورل شو هغه د ژان ژاک روسو (۷۸ – ۱۷۱۲) ناول *La Nouvelle Heloise* ؤ. د مونټېسکؤ *Lettres Persanes*، د ولټاير *Candide* هم په درسته اوروپا کښې خورا ستره بريا په برخه شوه. ديدرؤ د شاهکار بيا *Jacques le Fataliste* ؤ.

والټاير په خپل ناول **کانديد** يا **اسره ګر** (۱۷۵۹) کښې يوازي په اسرې (*optimism*) باندي هنک (طنز) نه دي کړي بلکې د لايبنيز په اروايني (*Metaphysics*)، او د نيواک (*colonialism*) او کليسا په ګډون د هغهٔ وخت د ټؤلنيزې اډانې په ټولؤ ډولونؤ پورې يې خندلي دي، ان د ورسي اډانه (*system of logic*) يې هم نهٔ دي پرېښيي. ناول په خپل اتل، **کانديد**، پسي روان دي؛ دي چې د هغه وخت په بلده او پېژندل شوې نړۍ کښې هرچرته ځي نؤ د دوترونؤ او ديوانونؤ په دستورونؤ او خويونؤ کښې چې کومه چالاکي، دروغ او لېونتوب پروت دي بربنډوي يې. له کانديد سره چې څوک ملګري دي هغه ډاکټر پانګلوس دي چې د لايبنيز د اډاني بې ورسي اوتې بوتې يې د تؤتې په څېر يادې کړې دي. هغه په ورراسه (*logic*) باندي بېخي ټينګه ګرؤهه لري. د ژوند په ټؤلؤ ريښتياؤ باندي سترګې پټوي او وايي چې زموږ له «شتون» سره چې کوم ربړونه او ګډوډي له لويه سره مله ده د هغې سپړنه او پېژندنه موږ د اروايني (*metaphysics*) په زؤر ډېر په اسانۍ سره کولاي شو. ناول په دې موندنه پاي ته رسيږي کله چې وروسته کانديد پوه شي چې کار او زيار تر خوشو اټکلونؤ او اسره ډېر ګټور دي.

ښاغلي برمانو (*Noble Savage*)

په ۱۸ پېړۍ کښې سيل، سمندري سوداګري، سپړنه او لټون خورا زيات شؤ. د دغؤ مزلونؤ او سيلونؤ له برکته د پؤهنې يوه ځانګړې څانګه راوزېږېدله. دغې څانګې ته «پرتليزه اينسان پېژندنه» يا *comparative anthropology* وايي.

په کال ۱۷۶۷ کښې فرانسي څېړدونکي، لوي انتوني دي باوګاينويلي (۱۷۲۹ – ۱۸۱۱) د تاهيتي سيمي ته ورسېدلؤ. په ۱۷۶۹ کښې تورن کوک هم دغې سيمي ته ورغلؤ او پوره څلؤر مياشتې يې د وېنيس ستوري د لېږد لندراه وکوله. باوګاينويلي چې پخپله هم د روسؤ د لارې

(c) ketabton.com: The Digital Library

لاروي ؤ، په تاهيتي کښې يې د « ښاغلي برمانو » يا (noble savage) ټولې ځانګړنې وموندلې.

د دوو تاهيتيانو نجونو انځور چې پال ګاګين په ۱۸۹۹ کښې جوړ کړ

source: www.metmuseum.org

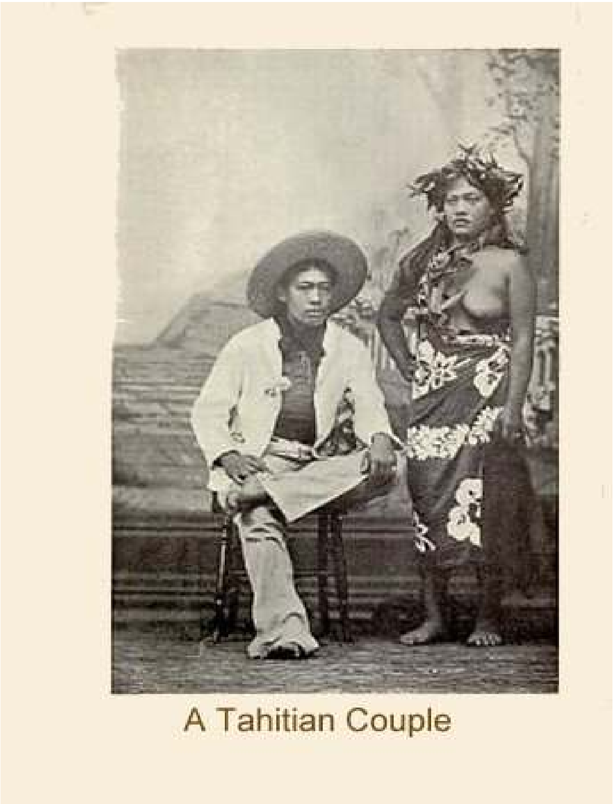

source:www.janesoceania.com/tahiti_marquesas1/tahiti_couple.jpg

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښاغلي باوګاینویلي به ویل چي د تاهیتیانو د وَرلا (*sex*) خویونه ښځي جندون (*nature*) ته نیژدې دي. او زموږ د سوچ ښځي اپوته دوي خو تر موږ زیات ښارندوي (*civil*) دي. او ښاغلي کوک به بیا ویل، زه تاهیتي خوشال او ارام ژوند د اوروپا له چټل او یاغي ژوند سره ښځي نهٔ شم پرتله کولای.

ښاغلي دیدېرو بیا په خپلي لیکني کښي د اوروپا دؤدونو او خویونؤ د ارزوني او غندني لپاره د تاهیتیانو « سپېڅلي لېمهٔ » وکارول. هغه په خپلي لیکني کښي زبات کړه چي د اوروپایانو لپاره چي کوم دؤدونه او خویونه ښځي سم او تؤلي او سور برابر دي هغه د سپېڅلیؤ تاهیتیانؤ لپاره بیا ښځي بې سوره او ناپرېت دي. له وروسته نؤ د پاریس او لندن د سیانهٔ او هوښیارؤ لیکوالانؤ دې ګاي ته ورپام شؤ. هغوي به پوښتنه کوله او ویل به یې چي دا د « ښارنتؤب » یا (*civilization*) نوم خو له هغؤ سپېڅلو او پاکؤ وګړؤ سره ښه جوړېږي چي د جنوبي سمندر په ټاپوګانؤ کښي استؤګن دي نهٔ د ۱۸ پېړۍ د اوروپا له تؤلني سره چي په ښخرته تؤګه چټله او ناپاکه شوې ده.
د ښاغلي برمانو یا په بله مانا (یو ساده اولس) نهیر د ۱۸ پېړۍ په ادب کښي ریښه ونیوله. هر لیکوال به په خپلؤ لیکنؤ کښي لوستونکؤ ته یو ځانګړي (برمانو) ورپېژندلؤ. مونټېسکؤ په پارسي شهزاده باندي پېل وکولؤ؛ ولټایر کاندید د تل لپاره ژوندي وساتلؤ؛ بوفؤن بیا د بیدار ادم په نامهٔ لوستونکؤ ته ورپېژندلؤ؛ روسؤ بیا پخپل ځاي د برمانو ازمؤینه وکوله چي خپل پاته ژوند یې په یوازیتؤب کښي تېر کړؤ.

پارسي لیکونه

مونټېسکؤ (۱۶۸۹ – ۱۷۵۵)، چي پوره نوم یې *Chalres-Louis de Secondat, Baron de le de Montesquieu* دي، د خانانؤ په کؤرنی کښي پیدا شوي ؤ او د بؤردؤ د سیمي د پارلیمان په میراس ورته پاته شوي ؤ. په ۱۷۲۱ کښي هغهٔ په هالنډ کښي په ناڅرګند نامهٔ یوه داسي لیکنه خپره کړه چي په ۱۸ پېړۍ کښي په اروپا کښي د واکمنانؤ په چپه له اغېزناکترینو لیکنؤ څخه یوه وه. د دې لیکني نوم ؤ، **پارسي لیکونه** یا *Lettres Persanes*

مونټېسکو

source: www.republikanisme.nl/montesquieu.jpg

(c) ketabton.com: The Digital Library

په دې لوستني (کتاب) کښې د دوو پارسيانو، اوسبېک او ريکا د هغو ليکونو لړۍ ده چې هغوي د پاريس د استوګنې او نوړې اوروپا ته د مزلونو او سيلونو په مهال ليکلي دي او خپلو کورونو ته يې لېږل رالېږل شوي دي. دواړو پارسيانو د اوروپا د سيل او مزله کيسه په خپلو ټکيو او ډول وړاندې کړې ده.

په ۱۷۵۴ کښې مونټېسکو په پارسي ليکونو باندې څرګندونې وکولې. هغهٔ وويل چې په دوديزو ناولونو کښې ليکونکې يوازې هغه وخت له لارې څخه يوړې يا بلې خوا ته د اوښتلو اجازه لري کله چې دغه اوښتل پخپله يوه نوې کيسه پيښځوي. مګر د « ليکونو» په ډول بڼه کښې ليکونکې د لوبغاړي او پېښې په هکله ډېر اړ نه دي بلکه کولاي شي چې خپل فلسفي، سياسي او چلندي اندونه او انګېرنې په اسانۍ سره پکښې ځاي کې او په يوهٔ ناليدلي ځنځير ټولې پېښې وبله وپېيي.

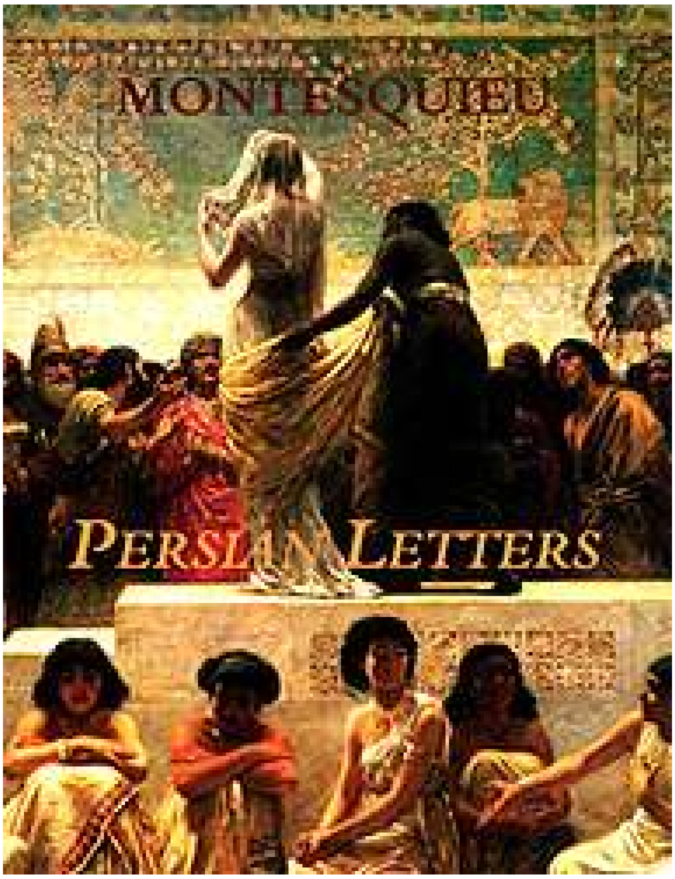

source: i.telegraph.co.uk

پارسي ليکونه د لوستوکو لپاره هسي ليکونه نه ول بلکې يو ستر ناول ؤ.

په ډېرې ليکونو کښې د فرانس د پرګنو او ديوانونو په هکله څرګندونې شوې دي. د پارسي سيلانيانو په سترګو ځينه ببخي منل شوي دوودونه ډېر ناپرېت لګيږي. که څه هم دوي ناولده دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

مګر د ازاد چورت خاوندان دي. دوي تل هڅه کوي چي ځايي او سيمه ايز دؤدونه له جهاني او جندوني (*natural*) هغؤ څخه بېل کي او تر منځ يې توپير وکوي.

د بېلګي به تؤګه ، په ليک ۳۰ کښي، ريکا خپل ملګري ايبين ته د پاريس د خلکو د هغه غبرګون په هکله ليکي چي هغوي يې د کاليؤ او دؤديزو ختؤ (جامؤ) په باره کښي څرګندوي. هغه ليکي، « کله چي زه دلته راورسېدلم نؤ دوي ما ته داسي کتل ته به وايې لکه زه چي له اسمانه راکوز شوي يم؛ لويانؤ او ځوانانؤ، ښځؤ او کمکيانؤ ټولؤ لېواله ول چي ما ته وګوري. څه به دي سر خوږوم لنډه دا چي بل به هيچا ته دومره نۀ وي کتل شوي لکه ما ته چي وکتل شول.»

نؤ ځکه خو ما پرېکړه وکوله چي پارسي کالي بېخي پرېږدم او پر ځاي يې اوروپايي کالي اغوستل پيل کم. له دې ازموينې وروسته ما ته خپل ريښتوني ارښت څرګند شي چي زه څومره ارزم. چي ګرد بهرني سينګارونه او ډولونه مي ايسته واچول نؤ هله په دې وتوانېدلم چي د خپل ځان کره ارزونه وکوم. له هغۀ ګنډونکي څخه زما ګيله بېخي پرځاي ده چي زه يې د سترګؤ په رپ کښي د اولس له پامه، درناوي او تلوسي څخه بېبرخي کړم؛ ځکه چي په يوه شېبه کښي يې زه په يوۀ داسي تشي کښي واچولم لکه زه چي بېخي هيڅ شتون نۀ لرم.

مونټېسکؤ د واکمنی په ستؤ او تمبؤ باندي په اغېزناکه تؤګه هنګونه او ټوکي کولې. يوه هم په هغؤ کښي کليسا وه.د بېلګي په تؤګه ريکا په خپل ۲۹ ليک کښي ايبين ته داسي ليکل کوي:

> *ښبې چارې،*
>
> *پؤپ د ميسهانؤ مشر دی؛ هغۀ يو ډېر لرغونی بوت دی چي اوس يې هسې تش د خوی له مخې بندګي کيږې. يو وخت خو هغۀ خورا ځواکمن ؤ، ان چي باچهانو ورڅخه ترهه کوله، خکه چي به دوی دومره په اسانۍ سره تخته کوزولای شول لکه په څومره اسانۍ چي اوس زمونږ پرتمۍن او له برمه ډک سولتانان چي د ارمينيا او جورجيا واکمنان له تخته کوزولای شي. مګر اوس له هغه څخه د هيچا وېره نۀ کيږې.... نؤر شيخان چي کله کله سره يو ځای راټؤل وي نؤ د ګرؤهې (عقيده) چارې ترسره کوي. مګر کله چي يې هر يوازي يوازي وي نؤ د دوی تر ټؤلؤ لؤی کار دغه دی چي وګري له مسېهي ګرؤهې څخه بېزاره او بېلا رې کي.*
>
> *ما اورېدلي دي چي په سپېن او پورتګال کښې ځينه داسي دروېشان او ملنګان هم شته چي بېخي ټوکې او خوشالي نه کتلای شي او يې زغملای شي. هغوی خلکو سختې سختې سزاګانې ورکوي او په اؤر يې داسي سوزوي ته به وايې چي سرې نۀ ؤ بس ګينګرخل ؤ.*

(c) ketabton.com: The Digital Library

کله چي د کليسا چارواکي په دغسي ليکنۀ وبوږنېدل او وَ به خشمېدل، نۀ مونتېسکۀ به ورته وويل چي پارسيان خوران خو نابلده دي ښېخي زموږ په دۀد او دستور نۀ پوهيږي.

په ليک ۲۴ کښې بيا د فرانس د باچا په هکله ليکي:

ښې چارې،

په نۀرۀ ګايونۀ سبېره، دغه باچا يو لوی جادوګر هم دی. دۀ د وګړيۀ سۀچ هم په خپل ګورت کښې نيولی دی؛ چي څه ډول دی غواړي د دوی سۀچ په هغې خوا اړولای شي. د ببېلګې په تۀګه که چيري په خزانې کښې يوازي يو ميليون روپۍ وي ، او دی دوۀ ميليونۀ ته اړتيا ولري ، دی بل څه نۀ کوي بس دومره هغوی ته وايي چي يوه روپۍ د دوۀ روپيۀ برابره ده، او بس دوی هرومرو پرې باور کوي.

او که چيري دی په يوۀ ګران او سخت جنګ اخته وي او روپۍ هم ورسره نۀ وي ، دی بس يو کاغز دوی ته په لاسونۀ کښې ورکوي او ورته وايي چي دا به د روپيۀ کار ورله وکوي، دوی يې هم بې له درنګه او بې پوښتنې مني.

په درناوي
ريکا

(c) ketabton.com: The Digital Library

58
Carle Vanloo
A Sultana at her Tapestry Frame
with a Companion, about 17[illegible]
Oil on canvas, [illegible] cm
The State Hermitage Museum,
Saint Petersburg

source: www.jimandellen.org

لوستونکؤ ته چي کوم څيز زيات خوند ورکړي ؤ هغه د د هغه هرم يا سراي د ورلا او اوپرَوالي (erotic and exotic) ګډه کيسه وه چي پارسي سيلانيانؤ تر شا پرېښودي ؤ. د پيل په يوۀ ليک کښې د اوسبېک مشر خواجه سراي په خپل تؤر بخت مانېجن دي او د دۀ يوه مېرمن بيا ځکه ګيله منه ده چي مېړه يې په کؤر کښې نشته او دا يې د وَرلا له تپاکه کړېږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغې به خپل مېړه ته ليکل:

زما هاغه له خوښۍ ډکې شپې سختې يادې دي چې ته به زما غېږې ته راتلې...
څومره بدبخته وي هغه ښځه چې په بدن کښې يې بار او تپاک په غوځنګونو وي
مګر دَ دې يکيوازي مېړه، هغه څوک چې د دې بار ورماتولای شي، هم په دغه
وخت کښې هلته نه وي؛ دا چې يوازې ځان له پاته وي نو خود به د نيمګړيو ارمانو
په تڼوپان کې کړيږي او وخت به همداسې ابته ورباندې تېرېږي.

پارسي ليکونه، له توښه او غباره ډک ناول دي؛ يو داسې ناول چې د وَرلا (*sex*) کړاو او ناارامي له ورايه پکښې بريښي. پارسيا «فلسفيان» په اوروپا کښې په خپل يانۀ او مزلۀ کښې د **لوېديځ** د وَرلا بنديزونه (*sexual taboos*) له خپلو هغو سره پرتله کوي. مګر له بده مرغۀ څومره زيات چې پارسيان پؤرېږني (مسافر) له کوره ليري پاته کيږي هغومره په ختيځ هرم (*Seraglio*) کښې ګډوډي زياتيږي.

مؤنټېسکؤ ته **هرم** د زؤرواکۍ يوه نخښه بريښي، يوه داسې چاره چې بېخي ناجندونه (*unnatural*) ده. په دې کښې هر کس په چټلۍ او درغلۍ اخته وي. خواجه سرايان (نرښځيان) چې له وَرلا څخه بې برخې کړشوي وي هڅه کوي چې د دغه تاوان پؤر د واک ډېرولؤ په بڼه واخلي. په اوسبېک باندي په ټؤلؤ مېرمنؤ کښې روخسانه ګرانه وه. مګر هغې په خپل وروستني ليک کښې هغه ته وليکل،« *ما لـه خپل زؤرواك م□□ه سره جپا وكـولـه* ». وروسته هغې خپل ځان په زهرؤ باندي ووژلؤ.

د مؤنټېسکؤ ناول په بازار کښې داسې پلورل کېدلؤ تا به ويل چې خوږه او سوچه ګوړه ده. په يوۀ کال کښې لس ځله خپؤر شؤ. مؤنټېسکؤ په ۱۷۱۷ کښې وادۀ وکولؤ. د هغۀ ټولنيز او کورني ژوند خورا بريالي ؤ.

هغۀ به ويل، زه د اوسبېک او ريکا په لاره روان شوم او د اينګلستان په ګډون مې ټؤله اوروپا وکتله. په ۱۷۲۶ کښې هغۀ په پارليمان کښې خپله چوکۍ وپلؤرله او خپل ځان او وخت يې کاري ليکنؤ ته يوې خوا ته کړؤ. په ۱۷۴۸ کښې کله چې هغۀ د ړندېدلؤ او پيسؤ له ستونزو سره لاس او ګرېوان، نؤ يو داسې لوستني (کتاب)، **د کانون اروا** يا (*The Spirit of Law*) يې خپؤر کړؤ چې د ۱۸ پېړۍ له اغېزناکترينؤ سياسي لوستيؤ څخه يو ؤ.

ولټاير اينګلستان ته تېښته کوي

فرانکو ماري ارؤ (۱۶۹۴ – ۱۷۷۸) چې وروسته يې د **ولټاير** نوم غوره کړؤ په پاريس کښې زؤکړي ؤ او د جسؤيټانؤ لخوا يې رؤزنه شوې وه. هغه لومړنۍ ادبي برياوې هغه مهال وګټلې کله چې يې اوېډيپس وېرنه *(The Oedipus tragedy)* په نوي ډول وليکله. ورپسې يې د باتورۍ داستان *La Henriade* وليکلؤ چې پکښې يې د فرانسې د زغم لرونکي باچا، اوم هينري، نکلونه او داستانونه بيا له نوي سره وليکل. په دغه کار ولټاير له لوي پېنځلم، له رانۍ، او د اورلين له ډيوک څخه نغدې پېرزؤينې وګټلې. مګر ولټاير په هنکې شايرۍ او ټؤکؤ ډکو نزمونؤ کښې هم خورا بدنامه ؤ. په ۱۷۱۷ کښې هغۀ يو کال په باستيل کښې پاته شؤ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

يوه ورځ يې له يوه سردار، شاويلاير دي روهان، سره خرې کښېښودلې او ورته ويې ويل چې هديرې دي ورسره ووځي.

همدا سوب ؤ چې هغه د هيواد پرېښوډلو پرېکړه وکوله. په مئ ۱۷۲۶ کښې هغهٔ اينګلستان ته ورسېدلو چېرته چې هغهٔ پخپله ځان دوه کاله پوريژني(*exiled*) کړۆ.

ولتاير

source:www.ymca-coll.edu

له اينګلستان څخه ليکونه

د مؤنتېسکؤ ليکونؤ خو د فرانسي ټؤلني په دؤدونؤ او ديوانونؤ باندي سپک او نانبغ ګوزاونه کړي ول. د دغه ځاي سردارانؤ چې به کله هغه لوستل نؤ يو ډول ټؤکې به يې ګڼلې چې يوازي دوي ورباندي پوهيږي؛ ځکه مؤنتېسکؤ خو پخپله هم له دوي څخه ؤ. ولتاير بيا يو ارجل وګړي ؤ او د يوهٔ يونګر او مزلي په توګه چې يې څه هم په پؤرژنی کښې ليدلي او کتلي ول هغهٔ يو وليکل. د هغهٔ **د انګريز ميلت په هکله ليکونه** يا *Letters concerning the English*

(c) ketabton.com: The Digital Library

Nation ، لومړي په کال ۱۷۳۳ کښې په اینګلستان کښې خپاره شول او په ورپسې کال کښې د فرانس کښې د فلسفي لیکونه یا *Letters Philosophiques* په نامهٔ خپاره شول.

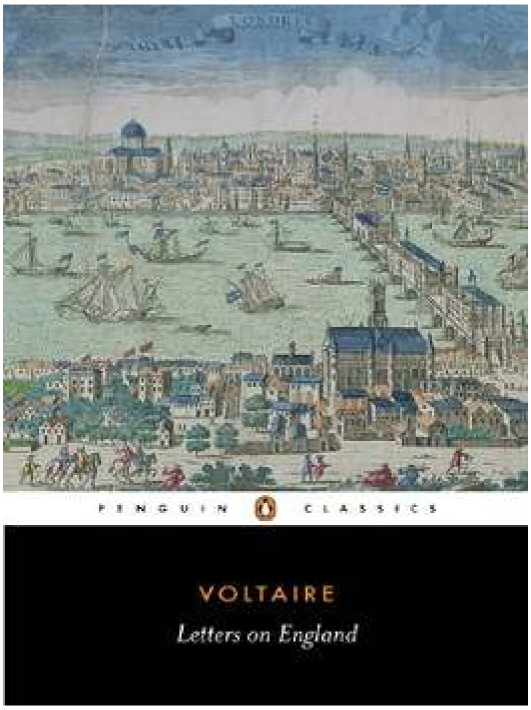

source:www.epubbooks.com

هغهٔ به ویل، ما انګرېزي سانچه د فرانس پر ناکامیو او تېرېڅو باندې د برید کولؤ لپاره وکاروله. زه ځانګړې تؤګه په اینګلستان کښې د ګرؤهې زغم او سهنې، ازاد سیاست او سوداګرۍ او د پؤهنې څواک او سبک په ما باندي نابېره اغېزې وکولې.

د ولټایر **لیکونه** « د زړې واکمنۍ په چپه » غورزول شوي لومړني بم ګڼل کیږي. په فرانس کښې بیا بیا په غلا چاپ شول. د ولټایر د نیولؤ وایه (*order*) راغله. سرکار یې ټولې چاپ شوې شمارې وسوزولې او په بیا خپرولؤ، چاپولؤ او پلؤرلؤ یې چورلټ بندیز ولګولؤ.

ولټایر د اینګلستان د دین په هلکه

د اینګلستان په هلکه د خپل لوستني (کتاب) په پیل کښې هغهٔ څلؤر لیکونه د **کوېکرانؤ** د ګرؤهې په باره کښې لیکلي دي. د هغوي ساده او له زغمه ډک خویونه، او د د هغوي لخوا په ریښتونې تؤګه د اروا او کاري ارزښتونؤ یوځاي کول د ولټایر لپاره خورا په زړهٔ پوري ول. که څه هم دهٔ به په هغوي پوري هم کله کله نرۍ نرۍ ټؤکې کولې، مګر په دهٔ باندي دغه ګاي ډېره ژوره اغېزه کړې وه چې د **کوېکرانؤ** په ګرؤهه کښې پادري هیڅ برلاسي نهٔ لري؟

دهٔ له **کوېکرانؤ** څخه وپوښتل، تاسي د لمانځه لپاره ملا نهٔ لرئ؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغؤ يې پوښتنه داسي ورغبرګه کړه:

نۀ، زموږ ګرانه دوسته، موږ ټؤل پخپله دا کار د بر په ښه تؤګه کولای شو. خدای دي نۀ کوي چي موږ به دومره زړۀ ورکيږو چي بس يوازي يوۀ ځانګړي کس ته ووايو چي په دودينې (يکشنبې) د سپېڅلې اروا هرکلى وکوي او نؤر ټؤل ګرؤهندوی (Faithful) له دغۀ برکتـه بې برخې کو.

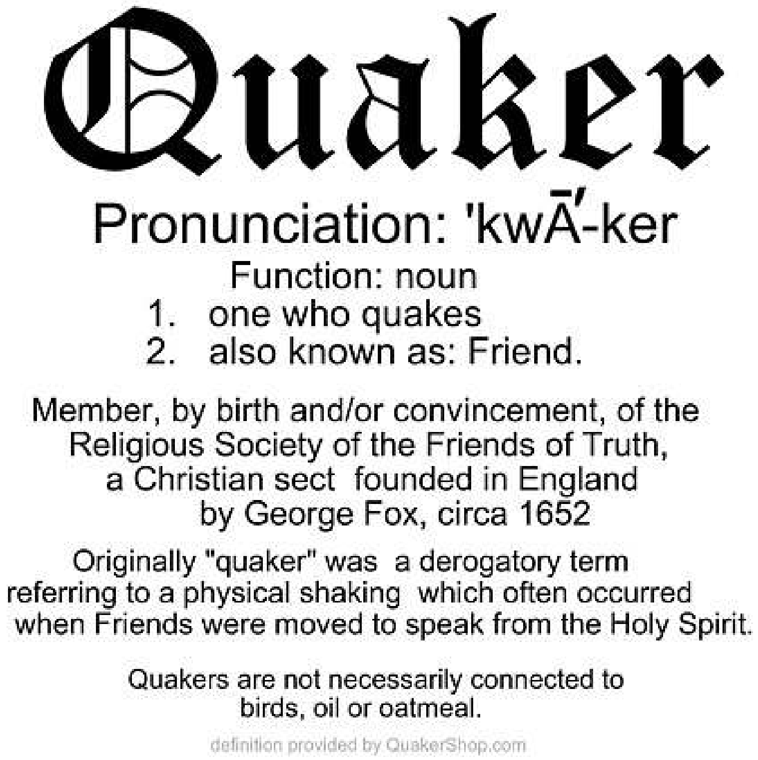
Quaker
Pronunciation: 'kwĀ'-ker
Function: noun
1. one who quakes
2. also known as: Friend.

Member, by birth and/or convincement, of the Religious Society of the Friends of Truth, a Christian sect founded in England by George Fox, circa 1652

Originally "quaker" was a derogatory term referring to a physical shaking which often occurred when Friends were moved to speak from the Holy Spirit.

Quakers are not necessarily connected to birds, oil or oatmeal.

definition provided by QuakerShop.com

ولټاير انګليکن، پريسبايټيرين او نؤرؤ ټؤلؤ ديني ډلؤ او ټپلؤ په باره کښې يو يو ليک وليکلؤ. ولټاير ټؤل ژوند د کاتؤليکي کليسا د نَزغم او نَسهنې له تګلارې سره سخت چپ ؤ. مګر د دې مانا دا نۀ وه چي هغۀ له دينه ببخي بې پروا ؤ. بلکې اپوټه ټؤل ژوند هغۀ مخکې ؤ او د دين سؤري ورپسې روان ؤ.

يو ځاي خو يې لا دا هم ليکلي دي: *«که چيري خدای شته هم نۀ وای، هغۀ پينځول شوی ؤ.»*

(c) ketabton.com: The Digital Library

خپلواک سوٍچ او سوداګري

ولټایر چې کله په اینګلستان کښې استوګن ؤ بیا به هم کله کله د خپلې سوداګرۍ د خسمانې لپاره فرانس ته په زغرده ورښکاره شؤ. ولټایر یو چالاک سوداګرؤ او په اټکل کولؤ کښې هم خورا تکړه ؤ. هغۀ په سوداګري کښې ښې پیسې ګټلې. د دغې ګټې په مټ خو هغۀ د ازاد اند او چورت ساتلؤ جوګه ؤ او هم یې ژوند له خوښیؤ او ښادیؤ ډک ؤ. هغۀ به ویل:

« همدې سوداګرۍ خو انګریز ښارندویان Citizens ودان کړي دي او هم یې له هغوی سره مرسته کړې ده چې خپل ځانونه خپلواک وساتي، او همدغې خپلواکۍ بیا په خپل وار سوداګرۍ ته وده ورکړې ده،او په دې توګه د دغه کام ستروالی جوړ شوی دی. »

تاسې ورشئ د لندن د وتې بازار London Stock Exchange وګورئ، چې تر ډېرو درباروڼؤ یې هم برَم او پرتم زیات دی، هلته به تاسې د ډېرو میلتونؤ استازي ووینئ چې د اینسانانؤ د ښېګړې لپاره به وبله راټول شوي وي؛ هلته یو یهودي، مهمدي او مسیهي داسې راکړه ورکړه وبله کوي لکه ټولؤ دین چې یو وي؛ دوی یوازې وَ هغؤ کسانؤ ته بېګرؤهې کاپران وایي څؤک چې ډیوالیان شي...

د پارلیمان په باره کښې

ولټایر ولیکل: *« د مځکې پر مخ انګریز یوازینی میلت دی چې له خپل باچا سره یې ډغره وَوهله او په دې کښې بریالی شؤ چې د هغۀ واکونه او ځواکونه را کم کي. له ډېرو هڅؤ او کړاوونؤ هغوی د سرکار او واکمنۍ یوه داسې ښه او کارنده اډانه ورغوله چې واکمن یې د ښؤ کړنؤ د ترسره کولؤ لپاره خؤ هر ډَوَل واکونه لري مګر د بدؤ لپاره یې بیا لاس او پښې تېنګې ورتړلې دي. په دغې اډانې کښې ټؤل سرداران ډېر درانه او د برَم او پرتم خاوندان دي مګر نۀ خؤ بېځایه غټېږي او لویې کولای شي او نۀ مینځې او مرېیان لري. او اولس او پرګنې بیا بې له کومې پرېشانۍ د سرکار او واکمنۍ په چارؤ کښې پوره پوره برخه اخلي.»*

(c) ketabton.com: The Digital Library

AN EARLY ENGLISH PARLIAMENT

source: www.heritage-history.com

که څه هم ولټایر کله کله د اینګلستان د پارلیمان په اولسي جرګې کښې د سیاستوالو په کړو وړو پوري نرۍ نرۍ ټوکې هم کوي په تېره هغهٔ مهال کله دوي له یوهٔ بله سره په مرنو او شخړو سر شي. مګر ولټایر چي کوم څیز تر به هر یوهٔ زیات ستایي هغه د اینګلستان سیاسي اداره ده چي کمې دستوري باچهي *(Limited constitutional monarchy)* باندي ولاړه ده.

ولټایر به ویل: له **ستر لاسونده** *(Magna Carta)* راهیسي اینګلستان په پرلپسي توګه د باچا او کلیسا له زورواکۍ څخه په خپلواکي ګټلو کښې بریالي شوي دي.

اینګلستان ورو ورو د کانون له برابرۍ اود تیکس یوې داسي ادانې سره روږدي شو چي هیڅوک ترې ازاد نهٔ و بلکې پر هرچا باندي یوشان لګېدلو. (په فرانس کښې څو لسیزې وروسته هم پر سردارانو او ملایانو باندي د تېکس لګونه یوه غټه مرنه وه. همدغې مرنې هغه بڅري تازه کړل چي غرغندې یې نړۍ د فرانس د اوښتنې *(Revolution)* په بڼه کښې ولیدلې.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د لیتوالۍ سرخېلان

د لیتوالان سرخېلان درې انګریزي مړونه ول: بېکن، لاک او نیوټن. ولټایر خپله تر ټولو ستره لیکنه « لیکونه»، او الېمبرټ او دېدېرو خپل « پوهنټول» (*Encyclopedie*) هم وَ دغو درېیو بناغلیو ته ډالۍ کړې وه.

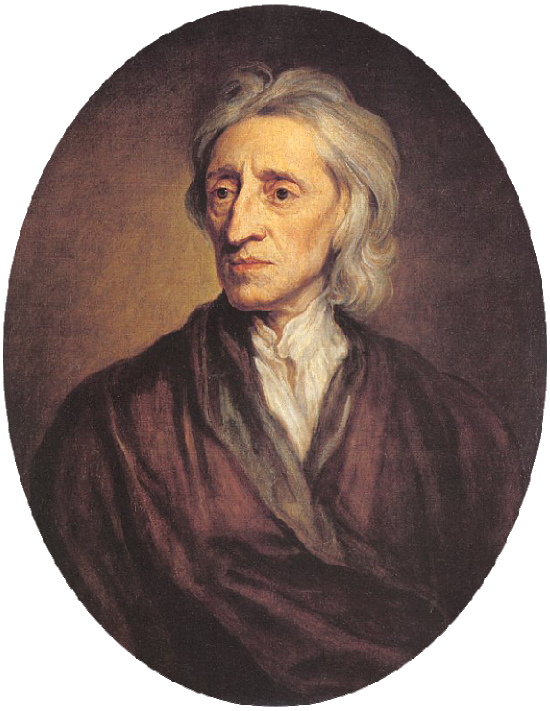

جان لاک

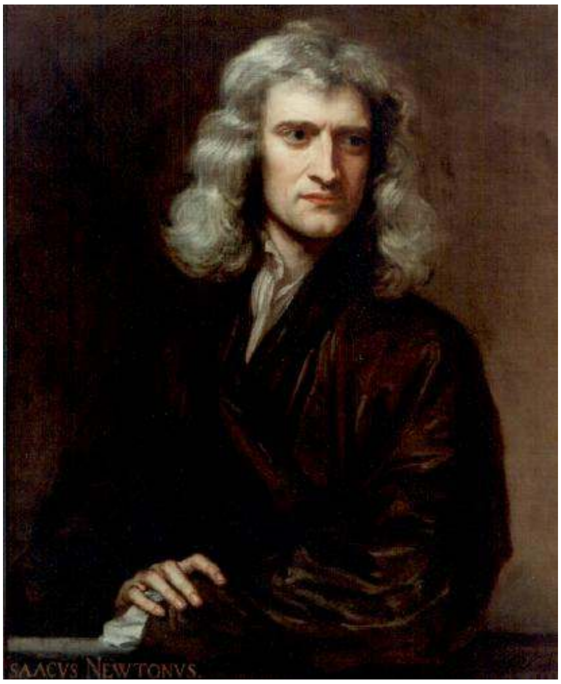

ایساک نیوټن

(c) ketabton.com: The Digital Library

فرانسيس بېکن

په کال ۱۷۸۹ کښې تامس جيفرسن (۱۷۴۳ - ۱۸۲۶) د خپل لوستون (لايبربري) لپاره د دغؤ دربيو انګرېزي نباغليو يو ګډه انځور راوغوښتلؤ. هغهٔ به د دوي په باره کښې ويل: دوي د جندي او خويي پوهنؤ (physical and moral sciences) بنستهونه اچولي دي ... دوي دربواړه سترترين اينسانان ول چي تر اؤسه يې ساري نهٔ دي پيدا شوي.

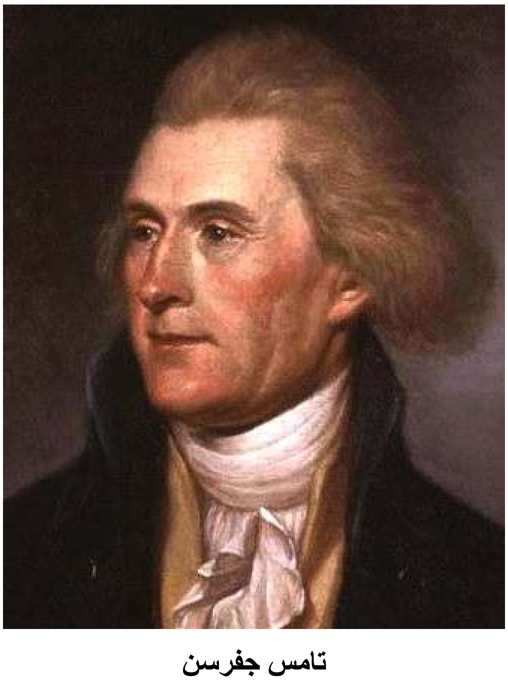

تامس جفرسن

(c) ketabton.com: The Digital Library

او ښاغلي فرېډريک میلښویر فؤن ګریم به ویل، مؤنټیسکؤ او ولټایر خو دواړه دغؤ سترؤ انګرېزي فلسفیانؤ شاګردان ول او د هغؤي په پلۀ یي پلونه کښېښودل. که دغه انګرېزان نۀ واي نو په فرانس کښې به فلسفه او ریښتیني (*Reason*) لا اوس هم بېخي کچه وه.

فرېډریک میلښویر فؤن ګریم

د تجربوي فلسفې پلار

تر لاک پخوا فرانسیس بېکن (۱۵۶۱ – ۱۶۲۶) په تجربوي ډګر کښې خورا زیات کړي ؤ. تېول هغۀ د «د تجربوي فلسفې د پلار » په نامۀ پېژني.

هغه به ویل:

«زه په پؤهنې کښې د یوې سترې سمونې لؤري کوم. زه د واکمنؤ لخوا راکړشوې پټې او رنډې څرؤهې په کلکه ردوم او په ځاي یې یوه داسې نړۍ خپلوم چې په هؤش او تجربې ولاړه ده»

بېکن به ویل چې پؤهنه د وني د څانګؤ غوندې وبله وېشلې ده. د دغې «پؤهنونې» غټې غټې څانګې د دماغ له دغؤ درېیو څواکونؤ راټوکیږي: **یادیې**، **انځؤرنه** او **ریښتیی**.

یادیې: د پخوانۍ پؤهې سرچینه
انځؤرنه: د بدلې (*poetry*) سرچینه
ریښتینۍ: د فلسفې سرچینه

(c) ketabton.com: The Digital Library

پوهنونه

جان لاک او سیاست

د لاک اغېزې یوازې تر فلسفې پورې لنډې نهٔ وې. د هغهٔ سیاسي لیکنو هم په دیدېرو، جفرسن او د لیتوالي نؤرؤ سمونوالان باندې اغېزه کړې وه. لاک په هالنډ کښې پورېژني (*exiled*) ؤ. دې له هغهٔ ځایه له خپلؤ دوؤ لیکنؤ« د واک ترونونه » او د «اینساني پوهې په باره کښې یوه لیکنه» سره یو ځاي اینګلستان ته راستون شؤ. دغه دواړه لیکنې یې په ۱۹۶۰ کښې خپرې کړې.

په دغؤ لیکنؤ کښې هغه په دې یوهٔ ګاي باندې ډېر زیات زؤر اچولؤ او ویل به یې، *« د اولس خوښې د سرکار د واکمنۍ یوازیني بنسټ دي.»* **په بله وینا هغه د** پښتنؤ متل، چې په زؤر کلي نهٔ کیږي.

د سرکار د کارونؤ په باره کښې به یې ویل، *«سرکار بله هیڅ دنده نهٔ لري پرته له هغؤ دربیو لومړنیو دندو څخه د کومؤ د پوره کولؤ لپاره چې سرکار رغول شوي دي. او هغه درې دندې دي: د ځان، خپلواکۍ او مال ساتنه.*

لاک اولس ته وروښودله چې که چېرې یو باچا یا واکمن د اولس له خوښې پرته یوه خپلسرې واکمني کوي «نو بیا اولس هم ازاد دي چې د ځان غم پخپله وخوري» د یوهٔ زؤرواک له زؤراکۍ سره ډغره وهلؤ لپاره یاغیتؤب ښېخي روا دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

ایساک نیوټن

د سر ایساک نیوټن (۱۶۴۲ – ۱۷۲۷) ساینسي برياوې ډېرې ستري وې. نیوټن له ګاټفرید ویلهیلم (۱۶۴۶ – ۱۷۱۶) سره په ګډه په **ګڼترې** *(Maths)*کښې د **شمېرَندې** یا (*Calculus*) په نامه یوه نوې مګر ډېره ګټوره لاره ورغوله . د نیوټن شاهکار لوَستني، چې (**د جندوني فلسفې شمېرندویه ستنې**) یې نوم ؤ، د خوزښتپوهنې په نوې تؤګه شننه او پېژندنه ترسره کړه. نیوټن په دغه لوستني کښې د مځکؤ او نؤرؤ سپوږمیو د خوزښتونؤ او چورلېدلؤ په باره کښې د کېپلر او ګالیلیؤ کارونه خورا په ښه تؤګه وَبله یو ځاي او جوړ راجوړ کړل.

نیوټن به ویل: ما د جهان د اوډون او د سپوږمیو د خوزښت په باره کښې یوه داسي ستره شننه او څرګندونه د نړۍ مخې ته کښېښؤدله چې په ګڼترې باندي ولاړه ده. ما د راکښنې *(Gravitation)* په باره کښې د یوه جهاني کانون وړاندیز کړي دي چې دا مي هم ویلي دي چې د هسک تشیال ناپایه (*infinite*) دي.

په کال ۱۷۰۴ کښې نیوټن په خپل دؤیم لوستَني (**لېمهٔ**) یا (*Optics*) کښې د رڼا د جندون او څرنګروالي په باره کښې خپلې پربکړې ډاګیزې کړې. د دغه لوستني په پاي کښې هغه یو څؤ اټکلونه او ورسره یو څؤ داسي پوښتنې هم ولیکلې چې بیا په درسته ۱۸ پېړۍ کښې د ساینسپوهانؤ لخوا پرې لټون او ګرویږنه روانه وه.

کله چې نیوټن خپلې لیکنې خپرې کړې نؤ د ډېرؤ ناساینسي لیکوالانؤ لپاره ښخې په زړه پؤرې وې. په هغؤ کښې یو پخپله ولټایر هم ؤ. دغؤ لیکوالانؤ به نؤ اوس داسي انګېرله چې دا جهان ښخې مېخانیکي دي ان چې پخپله نیوټن هم دومره چورت نهٔ ؤ وهلې. دوي به ویل چې د نیوټن د ویڼا له مخې دغه جهان یوه داسي اډانه لري چې پخپله ځان اوډي هم او سموي او برابروي یې هم.

د نیوټن د ګڼترې د فارمولؤ، د خوزښت کانون او نؤرؤ څرګندونؤ ښکلا دغه وه چې جهان یې په دومره ساده او اسانه تؤګه موږ ته راوپېژندلؤ چې پخپله نیوټن به دا چورت نهٔ ؤ وهلې.

ریښتیا خو دا ده چې پخپله **راکښنه** یو له رازه ډک ځواک ؤ.

نیوټن، که د پؤهنې یوه سامچه (*Model*)

نیوټن چې په جندپوهنې (*physics*) کومې برياوې تراؤسه موندلې وې لیکوالانؤ غوښتل چې بېلګې یې د پؤهنې نؤرؤ څانګؤ ته هم پراخې کې. مانا دا چې نیوټن د ریښتوني ساینس لپاره د یوې سامچې، نخچې یا بېلګې په تؤګه غوره کړل شؤ. د بېلګې په تؤګه ولټایر هیله څرګنده کړه چې یوه ورځ به راشي چې د جندپؤهنې لارې او تؤګې به په تاریخ پېژندنه او لیکنه کښې هم وکارول شي. موږ غواړو چې اینسان په پوره او بشپړه تؤګه وپېژنو، کټمټ په هغه ډول کوم چې په جندونپؤهنې کښې ترسره کیږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفیان

مؤنتېسکؤ، ولټایر، دیدېرؤ، روسؤ، بوفؤن، کاندیلاک، تورګؤت، کؤنډؤرسېټ، مؤرلېټ، دي هؤلباخ، هېلوېټیس، ګریم او راینال.

مؤنتېسکؤ او ولټایر چي کومه لاره پرانیستله نؤر ټؤل لیکوالان او رؤښندویان په هغې روان شول او په په ځانونؤ کښې یې یو داسي نوي ډاډ او باور وموندلؤ چي په پاي کښې جګړه ترې وزېږېدله. د پاریس په سماورونؤ، دېرؤ، هوجرؤ او هټیؤ کښې یو نوي کول را په ټوکېدلؤ ؤ. دغه کول ته یې ویل: فلسفیان.

دوي په د اند او چورت فلسفیان روښندویان او لیکوالان خو ول، مګرفلسفه یې پېشه او دنده نهٔ وه، او نهٔ هم دوي د پؤهنتونونؤ سترستر لیکوالان ول. بس دا د هغهٔ مهال د پاریس انځورنؤ، مرنؤ کشالؤ، ریښتینیؤ او ورسؤ چاپېرچل ؤ چي د لیتوالي دا سرخېلان یې وزېږول. په دغؤ ځایونؤ کښې به د لیتوالي د جنګره ځانګؤ غړي وَبله راغونډېدل. هغوي به دلته اندونه څرګندول او چورتونه به یې وهل، لیکني به یې کولې او هم به یې په خپل منځ مرنې او کشالې وَبله کولې او هم به یې له نړۍ سره ریښتینی او ورسي کولې.

فلسفیانو د نوي جوش، ریښتینی، زغم او پرمختګ ملایان، سرتېري او خورونکي ول. ولټایر به هغوي ته په چیغؤ چیغؤ ویل چي وَبله یو شئ او یوه د ریښتینی ګوند جوړ کئ.

مګر د دغه غورځنګ په اؤډلؤ کښې لوي لاس د دېنیس دېدېرؤ (۱۷۱۳ – ۸۴) ؤ چي ګڼ شمېر جؤشنده (*Radical*) اندیالان یې وَبله یو کړل او د هغهٔ وخت د لیتوالی تر ټؤلؤ ستر کار د پؤهنګرده (*Encyclopedie*) په لیکلؤ کښې یې بوخت وساتل.

(c) ketabton.com: The Digital Library

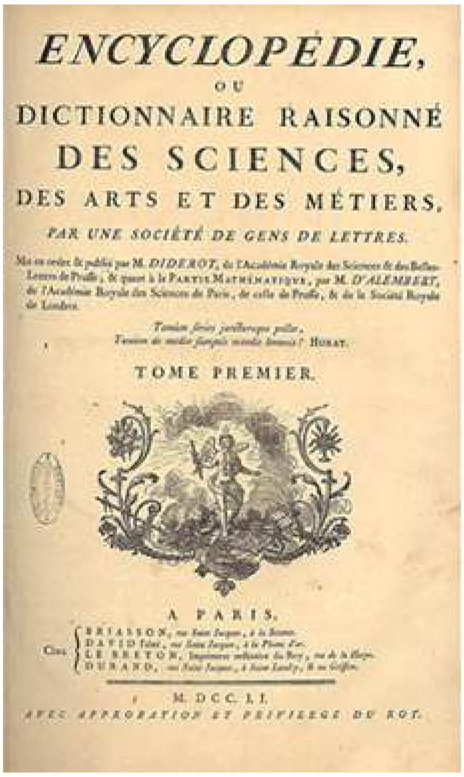

دېنس ديدېرو

د فلسفيانو دوښمنان خورا خواشيني او خشمېدلي ول. هغوي به لومړي پوښتني کولې چي دا فلسفه يي بيا څه بلا ده؟ او بيا به يي په ځواب کښي ويل: دا په ټولني کښي يوه داسي بلا راپيدا شوې ده چي نه کوم دود مني او نه دستور، نه د ټولني سياست ته غاړه ږدي او نه يې دين ته. دا د داسي کسانو يوه ډله ده چي هر ډول ناپېريتي ته يې زړه وشي نو سرپه پرې نه کوي.

مګر پخپله پوهنګرده بيا د يوه فلسفي پېژندنه په دې ډول کوله:

فلسفي خو هغه کس دي چي کرکه، دود، سرکوزي، بَرم، يا په بله وينا هر هغه څه چي د ډېرو ماغزه يې غلامان کړي دي، تر پښو لاندې کوي. هغه لومړي په ډاګه د خپل ځان په باره کښې چورت وهي، بيا ورځي د سپينو او سيده لارو لټون کوي، او پرته له خپلې تجربې او رېښتينې هيڅ هم په پټو سترګو نه مني.

د ليتوال غورځنګ مېرمني

فلسفيان يوه ورزورولي جوړه کړې وه. هغوي بېل بېل کسان ول مګر په يوه ګډه کښي وبله يوځاي شوي ول. په برتانيې کښې مېرمني له سماوارونو او دېرو څخه څه نا څه لرې ساتل شوي وې. (که څه هم کنجرۍ به کله هم دومره ډېرې لرې هم نه وې) په فرانس کښي بيا د

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفیانو لویې لویې ناستې او غونډې به په سالونونو کښې ترسره کېدلې. په دغو سالونونو کښې به د دواړو جنسونو ترمنځ په ازاده توګه د اندیالی او پوهنې اترې او ورسې کېدلې. زیاتره به د ناستې مشري هم یوې مخَورې مېرمنې کوله.

که څه هم په فرانس کښې اندیالي یوازې او یوازې د نارینو کار نهٔ ؤ مګر بیا هم د نجونو په پرتله زیاتره به هلکانو دې ډګر ته رادانګل. پخپله دایډېرو د ښځمنو خورا درناوې کولو او ویل به یې چې هغوې ښې اورېدونکې دي ځکه چې ډېر ښه غوږ ږدي. هغه به ویل، د ښځمنو د ګډون له کبله ډېرې وچ او ځیږه ګاټونه هم خورا نرم او خوندور شي. موږ ورؤ ورؤ له هغوې څخه د ورسې او اترو چل او ډول زده کوو. پسته بیا دغه کړهٔ وړهٔ زموږ په لیک کښې هم راڅرګند شي او وځلیږي.

د مادام جیوفرین سالون

سالونونه به د **بارون دي هولباخ** او **هېلویتیس** غوندې فلسفیانو په کورونو کښې هم لګېدل. نؤرټؤل سالونونه د مېرمنو ول. په دوې کښې میمه دو دیفاند، میمه جیوفین، میله دي لا ایسپیاس او میمه نېکر ډېرې نامتو وې. یو سالون چلول خورا هوښیارې او چل غوښتلؤ چې اندیالان او لیکوالان پکښې خوښ او ماندوره واې او هم یې پوره پوره درناوې شوې واې. د پؤهنګرده یا *Encyclopedie* د لیکوالانؤ ټؤلې به هم په لومړې سر کښې په همدغؤ سالونونؤ کښې پله راغونډېدلؤ او په همدغؤ ځایونؤ کښې یې په کار یې پیل وکولؤ.

د دغؤ مېرمنؤ کار یوازې سالونونه چلول نهٔ ؤ. بلکې په هغوې کښې ځینه ځینه ډېرې تکړه اندیالانې او لیکوالانې وې.

(c) ketabton.com: The Digital Library

میمه دي ایپیني (۱۷۲۶ – ۸۳) یوه تېتکۍ، کمزورې مېرمنه وه مګر سترګۍ به یې هر وخت ځل وهلۍ. هغې تر ډېرو کلونۍ ولټایر او دیدېرۍ په خپلې مینې کښې وساتل. بیا هغه په فرېډریک مېلکویر فون ګریم (۱۷۲۳ – ۱۸۰۷) باندي مینه شوه. هغې ته روسۍ هم ډېر خوند ورکولۍ که څه هم د هغۀ د ژړ خشمېدلۍ د خوي هم ښه ورته پته وه.

میمي دي ایپیني به د ګریم د په مهالنۍ **د لیکوالۍ تپال** یا (*Correspondence Litteraire*) په کار کښې ښه غوښنه ونډه اخیستله؛ لیکنې به یې ورته کولې، په تیاتر او لوستنیو، به یې بیاکتنې کولې، او هم به یې په چوچ *(Economy)*، سیاست او فلسفې په هکله کښل او ورسره ورسره به یې کله کله سندرې او بدلې هم لیکلې. کله چې به ګریم کومې خوا ته په یانه او مزله ولاړۍ نۍ د مهالنۍ چارې به هغې او دیدېرۍ ترسره کولې.

مارکوسې اېمیله دو چاټېله (۱۷۰۶ – ۴۹) تر ډېرۍ کلونۍ د ولټایر اندیواله او اینجل وه. دوي په کال ۱۷۳۳ کښې وَبله ملګرتیا شوه کله چې ولټایر ۳۹ کلن ۇ او هغه ۲۷ کلنه وه. دا تر اتۍ کالو واده شوې مېرمنه وه او درې کمکیان یې لرل. پسته له هغې ښځه یوه داسې پوهیالۍ ښځه جوړه شوه چې په هرڅه پوره وه. هغې الجبر ولوستلۍ. هغې نه یوازې نیوټن فرانسوي ته وژباړلۍ او له ولټایر سره یې کار کولۍ، بلکې ځان له یې د ساینس په هکله ډېرې په زړه پورې لیکنې هم وکولې.

په ۴۳ کلنۍ کښې هغې نوي مین، ۲۷ کلن مارکوس دي ساینټ لامبرټ وموندلۍ او ورڅخه بلاربه هم شوه. که څه هم ولټایر د هغې خورا ډېره وزله کوله مګر له زېږون وروسته ډېره ژر هغه مړه شوه. ولټایر د هغې په مړینې ډېر غمجن ۇ. هغه به ویل « ما د ۲۵ کالو ملګرې وبایلله. هغه یوه تکړه سړې ۇ مګر یو خلېت یې لرلۍ چې هغه ښځه وه .»

لوستونکي او بندیزونه

فلسفیانۍ به لیکل د چا لپاره کول؟ په لومړې ګام کښې هغوي د خپلۍ ملګرۍ فلسفیانۍ لپاره لیکل چې په یوه جهاني جال کښې وَبله پېیلې او تړلې ول. مګر له دې سره سره په اولس کښې هم د هغوي لوستونکي په چټکۍ زیاتېدل. که څه هم په اینګلستان او هالنډ کښې بندیزونه نه ول مګر په نۍره اوروپا کښې هغه د یوې وېرونکې درستې په تۍګه د اندیالانۍ په چپه کارول کېدل. هرې چاپونې او خپرونې به د سرکار لخوا اجازې ته اړتیا لرله. په فرانس کښې کوتوالان ډېر ژر په دې یوه شول چې د لوستنیۍ (کتابونۍ) سوزول ګټه نۀ کوي بلکې لا یې نامتو کي او بیا یې په پلۍر کښې هم زیاتوالي راشي. نۍ د سوزولۍ پرځاي به ښه دا وي چې پلورونکي او چاپوونکي بندیان شي او لوستنې یې ولکه شي. په دې تۍګه به د هرچا خولې بندې شي.

ساینس او رغا

په رغا *(Industry)* او تیخنیکپۍهنه کښې نوي کارونه د سکاټلنډ له لیتوالي سره تړلي ول. سکاټلنډي جېمزواټ (۹۱۷۳۶ – ۱۸۱۹) یو تَوښ اینجن *(Steam Engine)* جوړ کړۍ چې ډېر چټک او کارندۀ ۇ. د هغۀ ځواک مېچلۍ لپاره یې د اس زۍر یا (*Horsepower*) یاوي *(Unit)* هم دۍد کړۍ. د مشین پېر هغه مهال پیل شۍ کله چې د برتاینې په ډاربیشایر کښې د تَوښ د ځواک

(c) ketabton.com: The Digital Library

او د اوسپني د بټيو تر منځ نيژدېوالي رامنځ ته شو. په دې سره برتانيه د رغااوښتني *(Industrial Revolution)* منځي *(Centre)* شو. جېمزواټ به ويل، « زمونږ هيواد د نړۍ کارهټ *(Workshop)* دي »

جېمز واټ

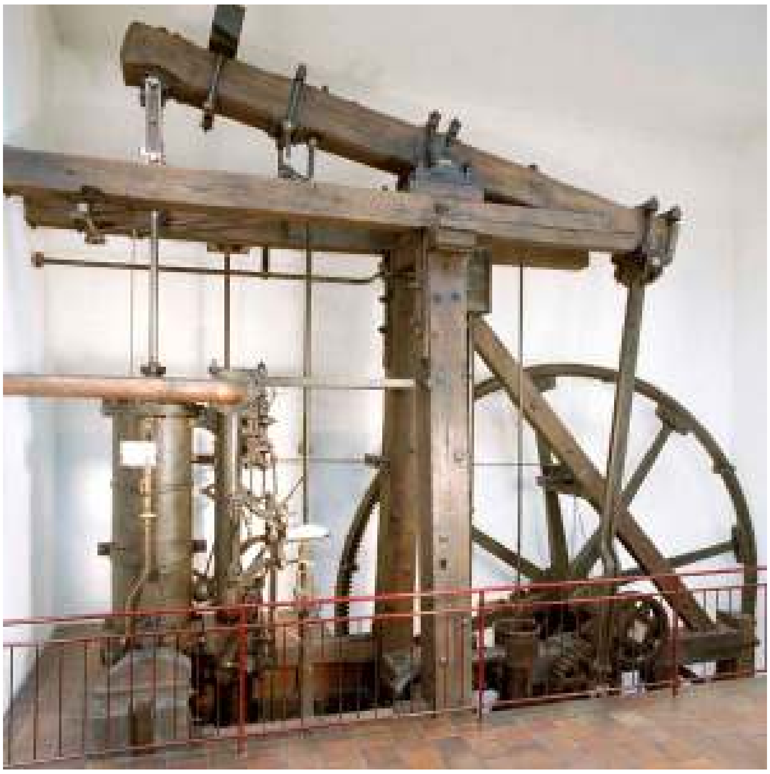

د جېمز واټ توښ اينجن

(c) ketabton.com: The Digital Library

پوهنګرده (*Encyclopedie*)

د لیتوالي تر ټولو زیاته له کریشمې ډکه زېږنده او اغېزناک یادګار پوهنګرده (*Encyclopedie*) ؤ. په لومړي سر کښې دا د ایفرایم چېمبرس د سایکلوپیډیا، چې په ۱۷۲۷ کښې په اېډنبرا کښې خپره شوې وه، د ژباړې او بیاکتنې په توګه پیل شوه. دېنیس دېدېرو او **ژان لې روند دي الېمبرت** دې کار ته ملا وتړله.

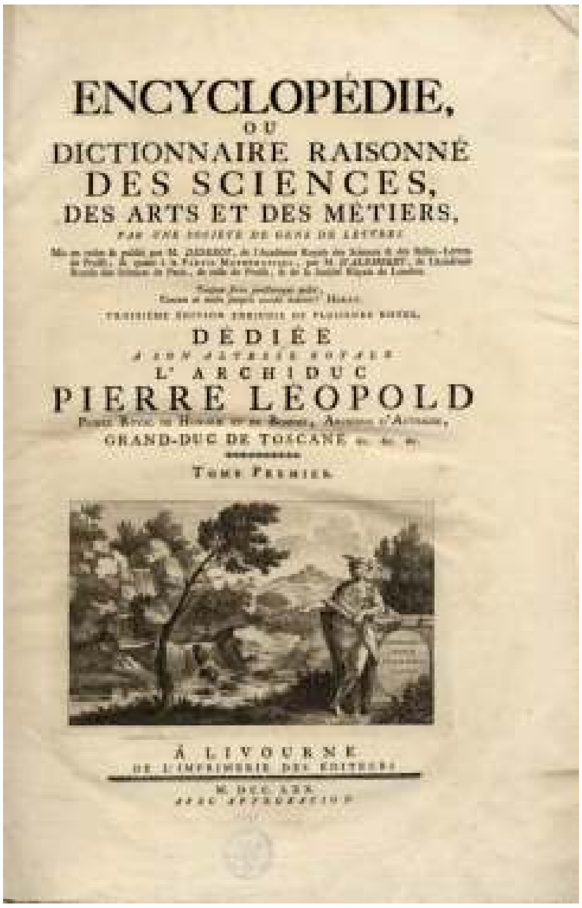

پوهنګرده

د پوهنګردې لومړي ټوک (ټولنګرده، یا د پوهنې، هونرونو او کارونو د شننې کاموس) په کال ۱۷۵۱ کښې راوَتلو. په پورې کېدلو یې ۲۰ کاله تېر شول. کله چې بشپړ شؤ نؤ ۷۲،۰۰۰ بېلابېلې لیکنې او ۲،۵۰۰ انځورونه پکښې ول.

دي المبرت یو شمېرپوه ؤ نؤ ځکه به یې همېش ډېر درناوي کېدلو مګر په ټولنګرده باندي زیات کار د دیدېرؤ لخوا ترسره کېدلو. دیدېرؤ په د لیکوالانؤ په راپیدا کولو کښې خورا بریالي ؤ. په دغؤ لیکوالانؤ کښې د مؤنټېسکؤ، ولټایر، چارلس دکلوس، روسؤ، سامویل فورمي، دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هولباخ، مورلي، اندرې تيوفيل دي بوردیو، جاکس دي واکانسمن غوندي فلسفيان هم ول. وروسته له هغه سره چوالير دي جازکورت (۱۷۰۴ – ۹۹) مرسته پيل کړه چي پخپله تازه د ليتوالي غورځنګ ته راغلي ؤ او يو نۀ ستومانه کېدونکي مېړني ؤ. هغه د ديدېرؤ غوندي پخپله هم په سلګونؤ ليکنې وکولې او ورسره ورسره به يې د هغې ډلې د کار ځارنه هم کوله چي د ليکنؤ په اوډون او سريښتي کښې بوخته وه.

ژان لې روند دي البمبرت

پوُهنوَنه *(Knowledge Tree)*

دي المبرت چي د پوُهنګردې لپاره کومه لومړنۍ کښنه وکوله په هغې کښې يې وليکل چي زه به لوستونکؤ ته د پوُهنې د بېلابېلؤ څانګؤ په هکله يوه کتنه وړاندي کم او دا به هم ورته جوته کم چي دغه څانګې څنګه د يوې ونې غوندې په تنه او وليؤ کښې ببرته وبله يو کيږي. دۀ د دغۀ کار لپاره هغه انځور وکارولؤ چي پخوا يې بېکن کرښنه *(Diagram)* کړې وه او بيا وروسته چامبر په پخپلي سايکلوُپيډيا کښې اچولي ؤ. المبرت به ويل: د بېکن غوندي زه هم دا باور لرم چي د پوُهنې بېلابېلې څانګې نبغ په نبغه د دماغ له وړتياؤ او ځواکونؤ سره تړلې او اخښلي دي.

مګر سره له دې بيا هم کله کله داسي کېدلای شي چي زموږ هوُش او سَدبَد د ريښتينی موندنې لپاره لاره پيدا نه کړاي شي او ناسمه لاره برابر شي. په پوُهنونې کښې د کليسا دوديزؤ اندونؤ ته په درنه سترګه نۀ کتل کېدل او د پوُهنې په کتار کښې ډېر کښته ځاي ورکړ شوي ؤ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د تاریخ «سترترین مېړني » څوک دي؟

المبرت په خپلې لومړنۍ کښنه کښې دا هم ولیکل چي د تاریخ « سترترین مېړني » باچهان او سوبه وال نهٔ دي بلکي پوهان او فلسفیان دي. المبرت وایي چي دغه مېړني د بېکن، ډېکارت، نیوټن، لاک، ګالیلیو، هاروي، هوینز، پاسکل، فونټنېلې، کونډیلاک، مونټېسکو او روسو غوند کسان دي. دوي وشړل شول او ورټل شول، مګر بیا یې هم د راتلونکي کول لپاره په یوازي سر جګړه وکوله. دوي د خپل همځولي کول لخوا سپک شول مګر نوي کول یې پرځاي او پوره پوره درناوي وکولو.

د اوستکارۍ، کاریګرۍ او پونګۍ ستاینه او لوئینه

په پوهنګرده کښې د کاریګرۍ، اوستکارۍ، میستریتوب، ترکاڼۍ، اوبدني، خټګرۍ او ورسره ورسره د پونګۍ او بنجاریتوب خورا ډېره ستاینه او لوئینه وشوه. په پوهنګرده کښې د دغه کار لپاره ځان ته ګوښې یوه پراخه او اوږده برخه ټاکل شوې وه چي سرلیک یې **توکي** *(Material)* ؤ. پوهنګردې له ساینسونو او هونرونو سره سره اوستکارۍ، کاریګرۍ، پېښو، دندو او کارَندتوب ته هم پوره پوره پاملرنه وکوله.

دیدېرو، چي پخپله هم د یوهٔ پېښ زوي ؤ، دغه کار ته ډېره پاملرنه کوله. هغهٔ په ټول فرانس کښې ګرځېدلو او کوز پاس وګرځېدلو او له کاریګرانو، پېښانو، ترکاڼانو او نورو بېلابېلو میستریانو سره به یې مرکې، غورې او اترې کولې او د هغوي د کار او دندې په باره کښې به یې اګاهۍ راغونډولې. دیدېرو به ویل، « ما به هغوي ته زارۍ او جګۍ کولې چي زما لپاره یوځل خپله ټوله درسته، سامان او اوزار راغونډ کي او زما مخې ته دي یې کښېږدي چي زه یې کرښني (*Drawing*) وکاږم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

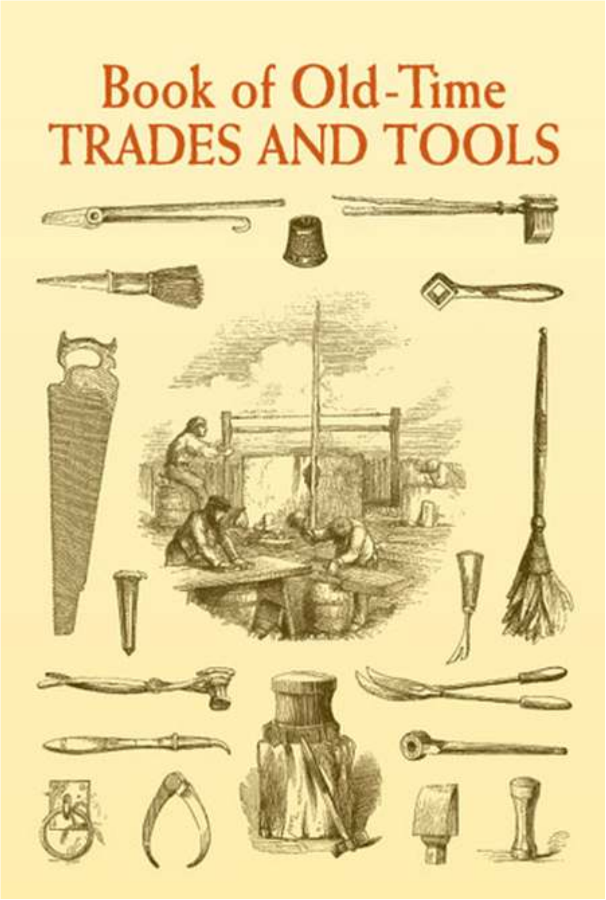

پؤهنګرده په دې وتوانېدله چي د فرانس اولس ته په ډېره اسانه تؤګه د کاليؤ، جؤرابؤ، پيزار جؤړولؤ رانيولې بيا تر ډؤډۍ پخولؤ هر څه وروښيي. لنډه دا چي داسي هيڅ کار، دنده او پېښه نۀ وه چي په پؤهنګرده کښې يې په هکله اګاهي شته نه وه. تر دې پخوا به ليکنې د داسي کارونؤ په باره کښې کېدلې چي د وګړؤ لپاره به يې په ورځني ژوند کښې هيڅ ښَمر نۀ لرلؤ. مګر پؤهنګردې د ليکنؤ او کښنؤ ډَول ډال او لؤري لؤدن بېخي بدل کړؤ.

په پخواني فرانس کښې هم اوستکارانؤ کاريګرؤ او ميستريانؤ ته په ټيټه سترګه کتل. د هغؤي هونر ته بېخي د هونر په سترګه نۀ کېدل. ديدېرؤ به ويل،

« ځومره بده ده، کوم کسان چي د زياتې ستاينې او لؤينې وړ دي هغوي ته په ټيټه سترګه کتل کيږي. له يوې خوا موږ غواړو چي هغوي دي په خپلؤ کارونؤ او دندؤ کښې لګيا اوسي او زموږ اړتياوې دي پوره کوي او له بلې خوا ټؤلنه له هغؤي څخه کرکه کوي.»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د برې څوکه

د پوهنګردۍ غوټۍ غوټۍ او درنو درنو ټوکونو د ټولنې پوړته پوړ باندې خورا ژوره اغېزه کړې وه. په دې باره کښې ولټایر یوه لنډه کیسه ولیکله. دغې کیسې جوته کړه چې پوهنګردۍ د ټولنې په ودانانو او بډایانو او ان پخپله په باچا باندې څومره غېزه کړه ده. کیسې داسې لیکي:

« یوه ورځ ماځیکر باچا ، لویي پینځلسم ، له خپلو نیژدې دوستانو سره ډوډۍ خوړله. دوی د ښېلا ښېلو کیسو او پېښو په باره کښې غږېدل. په دې منځ کښې د ښکار لوبه وچېړل شوه او وروسې یوه پکښې وویل چې د ټوپک باروت څنګه جوړیږي. د باروتو په جوړولو څوک هیڅوک نه پوهېدل. باروت څه ډېر نور داسې توکي هم ول چې هیڅ یې په باره کښې اګاهي نه لرله. د ښېلګې په توګه د رانۍ بارخوګان چې په کوم سینګار او سورخي د سرو اننګو په شان ښایسته ول، او د هغې په ښکولو ، سپینو او مهینو لېنګو چې کومې وربښمینې جوړابې وې هغې ته پته نه وه چې دا څنګه او له څه څخه جوړیږي.

په دې منځ کښې، په دوی کښې یوه کس غږ وکولو چې مونږ د خپلو پوښتنو ځوابونه یوازې او یوازې په پوهنګردۍ کښې موندلای شو. چې دا یې واورېدل نو یوه نوکر په زغرده ور ترپ وهل او په تلوار او د په د سترګو په رپ کښې یې پوهنګرده ورته راوړه...

په پوهنګردۍ کښې دوی ژرژر باروت، سورخي سینګار، سرسنه، وربښم ، اوبدنه وموندل. وروسې نو دوی ډله ډله په ښېلا ښېلو ټوکونو باندې وبله راغونډ شول. لنډه دا چې هرڅه چې د دوی پکار ول هغه پکښې ول. کومو کسانو چې کانون لوستلو هغوی پکښې د کانون په هکله اګاهي وموندله. باچا ته بیا پکښې د خپلو واکونو په هکله اګاهي څرګنده شوله. کله چې دوی ټول د پاڼو په اړولو اړولو لګیا ول، یوه لوی خان، چې کومتې دي سي نومېدلو، باچا ته وویل:

« باداره، مونږ ډېر بختَور یو چې ستا په باچهي کښې وګړي د هر هونر او پوهنې زدکړه کوي او بیا خپله پوهنه راتلونکي کول ته پربږدي. په دې کښې خو هرڅه شته، د یوې ستنې له جوړولو رانیولې بیا ستا تر سترو سترو توپونو پورې. هر ډول توکي، له ښېخي کوچني څیز څخه رانیولې بیا تر ښېخي لوي پورې...

په فلسفیانو برید

داسې هم نو نه وه چې د پوهنګردۍ هرځاې هرکلي شوي ؤ. کوم فلسفیان چې دغه ستر کار لګیا ول له ډېرې سختې غندنې او یرغل سره مخامخ ول. د ابلې فرېرون، چارلس پالیسوټ او

(c) ketabton.com: The Digital Library

جېکب نیکولس موریۀ غوندي لیکوالانۀ په پۀهنګردۍ پوري تۀکي او هنکونه ولیکل او جېسوټي مسهیانۀ بیا تۀر ولګولۀ چي په پۀهنګردۍ کښې چي هرڅه لیکل شوي دي هغه له نۀرۀ سرچینۀ څخه غلا شوي دي. په کال ۱۷۵۲ کښې د ګردپۀهنې د لومړینۀ دوۀ ټوکونۀ له خپرېدلۀ وروسته د فرانس په باچا باندي دا ومنل شول او هغه اړ ایستل شۀ چي په پۀهنګردۍ باندي چورلټ بندیز ولګوي.

په کال ۱۷۵۷ کښې یوۀ جورنالیسټ چي فرېرۀن نومېدلۀ د بندیزونۀ د څانګي مشر چارواکي، مېلشربر، ته وویل چي ډیدېرۀ یو ډېر چالاک او بدنامۀ کس دي. ورته ویې ویل چي هغه د یوې ګډوالي (*Company*) د سرمیر دي او د یوې داسي ټۀلني مشر دي چي ورځ او شپه په چلونۀ او چلوټۀ لګیا ده.

په کال ۱۷۶۰ کښې پالیسوټ یو هَنک (*Comedy*) ولیکلۀ. د دغه هَنک نوم ۀ، **فلسفلیان**، چي روسۀ یې د یوۀ ځنګلي بیزۀ پۀ بڼه پکښې ښۀدلي ۀ او همدا شان یې هېلویټیس، دیدېرۀ او دکلوس هم د نۀرۀ بۀدَګانۀ په بڼه ښۀدلي ول.

هغۀ به د دغۀ فلسفیانۀ په هلکه ویل: « دغه د ببلارې شویۀ کسانۀ یوه ټۀله ده چي ساده او وزګارې ښځې تېرې باسي او ډېرې غټې غټې باتې ولي. »

د کال ۱۷۵۸ کړکېچ

په کال ۱۷۵۸ کښې دیـ المبرت د پۀهنګردۍ لپاره د سویس د غوړېدونکي ښار، جنېوا، چي په هغۀ وخت کښې ځان ته یو دولت ۀ، په هلکه یوه لیکنه وکوله. په دغي لیکني کښې هغۀ ویل چي که په جینېوا کښې له تیاتر څخه بندیز پورته شي نۀ دا به ډېر ښه کار وي. په همدغي لیکني کښې هغه د دغه ښار د ملایانۀ او شیخانۀ په وچۀ وچۀ او بېخوندۀ بندیزونۀ هم نیوکي وکولې. دغۀ نیوکۀ په فرانس کښې هم دیندوسته کسان هم راوَپارول او پاي دا شۀ چي پارلیمان پۀهنګرده ناکانونه کړه.

المبرت، چي د پۀهنګردۍ سرېښته ګر یا (*Editor*) ۀ، اړ شۀ چي له خپلي دندې لاس په سر شي. له هغه وروسته نۀ ټۀله چاره د ښاغلي دیدېرۀ په غاړه شوه.

په کال ۱۷۵۸ کښې چي د هېلوېټیس په لیکني ، ارواء باندي کوم شۀر را پۀرته شۀ او په دا بل کال چي د دیدېرۀ په پۀهنګردۍ باندي کوم بندیز ولګېدلۀ هغۀ فلسفیانۀ ته د تاوان په ځاي ګټه ورسوله. ولټایر چي هرڅومره چیغې او سورې هغوي ته ووهلې چي په یوه ګوند کښې دي وَبله راټۀل شي مګر راغونډ نۀ شول. مګر اوس چي د دوښمنانۀ لخوا ورباندي زۀرنه (*Pressure*) راغله هغوي بله لاره نۀ لرله بلکې اړل ول چي وَبله یو شي. غندونکۀ هغوي د تباه کولۀ په ځاي لا نۀر هم ځواکمن کړل.

مالبشېربېس – یا « مۀنسیور ګیلاومې»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د پوهنګردې لیکوالان ډېر بختور ول چي کله کرکېچ د دوي ټوله کار او زیار له تباهۍ سره مخامخ کړو په همهاله مهال د دوي یو ملګري، **مالېشېربېس،** ته د خپل پلار، چي د فرانس نوي چانسلر و، لخوا د بندیز څانګې، (*censorship*)، مشر وټاکل شو. **چرېتین – ګیلاومي لاموېګنوَن دې مالېشېربېس،** (۱۷۲۱ – ۹۴) د یوه ازاد اندیال په توګله یوه اوږده او ځلېدلې دنده ترسره کړه ځکه چي پخپله یو ډېر باتور لیتوال هم و. کله چیري **مالېشېربېس** نه واي نو د پوهنګردې لیکونکو به هیڅکله دومره زړَورتیا هم نۀ وه کړې ان چي خپل اند او سوچ پرګنو ته څرګند کي. **مالېشېربېس** به په خپله هم ویل، « ما د یوه وخت لپاره د فرانس په بندیزڅانګه کښي دنده ترسره کوله. خو ما به ازادي وینا او ازاد سوچ کلکه او پخه ګروهه لرله. ډېر کله داسي هم وشول چي **مالېشېربېس** به دیدېرو او دي المبرت ته د پردې له شا په پټه پټه پنا ورکول او هغوي به یې ژغورل. کله چي په کال ۱۷۵۲ کښي یوې شاهي وایې (*Decree*) د پوهنګردې په لومړنیو دوو ټوکونو بندیز ولګولو او د هغې د نوَرو ناچاپه برخو د ولکه کولو لټون یې پیل کړو، نو **مالېشېربېس** ته بلنه ورکړه چي خپل ټول لیکلي توکي په خوندي ترین ځاي کښي پټ کي. او دا خوندي ترین ځاي د **مالېشېربېس** خپل کوَر و.

مالېشېربېس

د باچا لپاره او د باچا په چپه

کله چي په کال ۱۷۷۱ کښي باچا پارلیمان د کانون رغوني له واک څخه بېبرخي کړو او پرځاي یې خپله « هسکینه جرګه » یا (*Superior Council*) وټاکله په هغې باندي **مالېشېربېس** خورا وَخشمېدلو او په پرځاي یې د ټوَل میلت جرګه راوبلله. د لرغوني واکمني په وروستیو کلونو کښي چي هغه د سَمَونو لپاره کومې هلي ځلې ترسره کړې او کومي ستړیې چي یې وکولې د هغه نوم هم د فرانس په هغو کسان کښي یاد شو چي اولس به ډېره زیاته مینه ورسره کوله.

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه په کال ۱۷۷۵ کښې د باچا، لوي شپاړسم، په وزيرانو کښې يو وزير شو. که څه هم هغه د شاهي کورنۍ خسمانګر و مګر بيا به يې هم پخپله ډېرساده کالي اغوستل. هغه ډېر لېوال و چې په چوڃ (*Economy*) کښې سَمون راولي. مګر کله چې پوه شو چې شاهي دربار هيڅ ډول سمون نهٔ خوښوي نو هغه پخپله له سرکاره ګوښه شو.

د مونسيور ګيلاومې هڅې (*Adventures*)

مالېشېربېس چې کله له سرکاره ګوښه شو نو يې د چورت او اند خپلواکي لا زياته څواکمنه شوه. اوس نو هغه ښه پوره وخت لرلو چې له کومه کاره سره يې زياته مينه لرله همهغه کار ته ډېر ډېر وکوي. او دا کار و بوټپوهنه (*Botany*) چې دې ښځې پرې مين و.

کله چې هغه په خپل کور کښې ګوښې ژوند غوره کړو نو يې هلته د فرانس تر ټولو ښکلي او لوي باغ وکرلو او ورسره ورسره يې د بوټپوهنې په باره کښې څلوېښت بېلابېل ټوکه وليکل.

په کال ۱۷۷۱ کښې د **مالېشېربېس** ماندينې له کور سره نيژدې په ځنګله کښې په خپله ځان په ټوپک وَوژلو.

مالېشېربېس دا پخه او ټينګه ګروهه لرله چې د باچا په ګډون هر وګړي دي کانون ته غاړه کښېږدي او هم دي د کانون له ګټو او ښېمره برخَمن شي. هغه به ويل، « د همدې ګروهې له کبله له اوښتني (*Revolution*) وروسته زه ښېرته هيواد ته راستون شوم چې د پخواني باچا کانوني ژغورندوي (*Defence lawyer*) شم. مګر د دغه کار پايله دا شوه چې پخپله د **مالېشېربېس** هم په تخته دار (Guillotine) باندې غوڅ کړ شو.

دېنيس ديدېرو

ديدېرو چې د ليکلوست او هونر کومه لاره نيوله وه هغه يې پلار ته يو ګډوډ او بې سرېښتې کار برېښېدلو. مګر پخپله **ديدېرو** هم خپل ځان يو ليکوال او هونرمند ښکاره کېدلو او هم يې د خپل پلار، چې يو تکړه کاريګر و، ډېر درناوي کولو. هغه په دې ګروهه و چې ليکوالي پخپله يو کار او پېښه ده چې خورا زيات رېږ او کارنده توب غواړي.

په ديدېرو خپله يوه خور ډېره ګرانه وه چې مخ يې د يوې ناروغۍ له لاسه بيخوله شوي او هروخت به يې پزې باندي يو پوښ اغوستلو. له همدې کبله هغه د ټول ژوند لپاره ستې يا ښوادہ پاته شوې وه. يو بله خور يې، چې انګليکه نومېدله، په خپله خوښه راهيبه شوه. مګر هغه وروسته لېونۍ شوه او بيا ډېره ژر په ۲۸ کلنۍ کښې مړه هم شوه. د هغه يو وروړ چې ديديَر نومېدلو لومړي په کليسا کښې **ابې** شو او بيا **کانون** شو.

هغه به د خپل وروړ په باره کښې ويل: « *مسيهيان چې کوم څيز ته ښه ايوانجېليکي (Evangelical) وايي هغه هيڅ هم نهٔ دي بلکې د بد بوي او وروستوالي يو چل دي. ديديَر به يو ښه ملګري او يو ښه وروړ و که کليسا د هغهٔ د خوي دا ښه اړخونه تر ېښو نهٔ واي لاندي کړي*»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د مینې پټ تاریخ

په کال ۱۷۴۲ کښې دیدېروؤ له نېستمنې مګر ډېرې ښکولې انتونې چامپیون سره په پټه وادهٔ وکولؤ ځکه چې د هغهٔ د پلار خوښه نهٔ وه. د دوې نوُر ټوُل زاړهٔ (اولادونه) کمکلي مړهٔ شول مګر یوازي یو زوي، چې انجیلیک نومېدلؤ، ژوندي پاته شؤ او ابلوُغ (بالغ) شؤ. د هغهٔ د نوُروُ دوُستانوُ په اند، میمه دیددېروؤ یوه نازکه نهٔ بلکې یوهٔ شوُخه او سراښه ښځه وه. مګر پخپله دیدېروؤ له هغې سره تریایه وفا پاللـه.

په کال ۱۷۵۵ کښې هغه د مینې یو ځل بیا په مینې کښې لاهو شؤ کله چې یې په سوفي ولاند باندي زړه وبایللؤ. هغهٔ به د هغې په باره کښې داسې ویل، « د نوُروُ کسانوُ په اند دا یوه ۴۰ کلنه ستې (ناواده شوې) ښځه ده. خو زه په سوفي کښې د یوهٔ نارینه او یوې ښځمنې ټوُل ښه خویونه او کړهٔ وړهٔ وینم. هغه چې کله هم وغواړي نؤ یو نارینه یا مېرمنه کېدلاي شي.»

هغهٔ به د هغې سپین او نبغ ویل ډېر خوښول. د هغوې دواړوُ تر منځ پاو پېړۍ (۲۵ کاله) تینګه مینه وه کله چې هغه په ۶۸ کلنۍ کښې مړه شوه.

دیدېروُ د هغې په مړینې ډېر ویرژن ؤ او ویل به یې، *« اروا د یوې غارې په شان ده، چرته چې نبه او بد دواړه ډوله ژوي اوسي. بد کسان د دغې غارې خولبوې لرې کوي او بد ژوي ورځخه راخوشي کوي. مګر نبه کسان بیا اپوته یوازي نبه ژوي ورځخه راخوشي کوي.»*

دیدېروؤ او د هغهٔ دوُستان

دیدېروؤ به ویل: « زه یو ډېر ژبه ور او بیانګر اینسان پیدا شوې یم.» هغهٔ یو دومره زیات هوسناک کس ؤ چې خپل ځان یې هېر ؤ. هر څه یې خوښېدل او ورسر مینه یې ښوُدله او هم یې تر ډېره بریده د هرڅه په باره کښې یوه کسنه (*Theory*) هم لرله. ټوُلؤ به ویل چې دیدېروؤ یو نهٔ درېدونکې غږندوي دي. کله چې یوه کیسه وچېړل شي نؤ هغهٔ په پرلپسې توُګه د کوټې په نس کښې ګرځي راګرځي د خپل سروېښتان په ګوتؤ کښې مروړي او ږغیږي.

هغهٔ به ویل:

« زه چې هرڅه کوم، لولم، غبرګون نبیم، لیکم، په چورت کښې ډوبېږم، اورم، ګورم او هڅونښ کوم دا ټوُل یوازي او یوازي د خپلؤ ملګرؤ او دوستانؤ لپاره کوم. که له ما سره نهٔ هم وي بیا هم زما ټوُله مینه او تپاک د هغوي لپاره وي. زه په پرلپسې توُګه د هغوي د خوشالۍ چورتونه وهم... ما خپل ټوُل سَدَبَد او خپلې ټوُلې ورتیاوې تر هغوي ځار کړې دي؛ نوُ ځکه خو کله چې زه ږغا کوم او یا د یو څه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په اړوند خپله انځورنه نبيم نۀ يو څه نا څه زياتوالي پکښې وي چي کله کله خو يې زما دغه نامنندويه دۀستان ما ته پېغۀر هم راکوي.

پۀهنګرده څه ده؟

ديدېرۀ په خپلې يوې نامتو ليکنې کښې چي سرليک يې ۀ، «پۀهنګرده »، و ليکل:

«Encycloypedie د يوناني ژبې تکي دي چي مانا يې ده، « د ګردې پۀهنې ترمنځ تړاو ». د مځکې پرمخ چي څومره پۀهنه شيندلې او لوستې پرته ده موږ غواړو چي هغه ټۀله په پۀهنګرده کښې راغونډه کو او لواړه (general) پوله پټهې او جوړښت يې هغۀ اينسانانۀ ته وړاندې کو چي په دې پېر کښې له موږ سره يو ځاې ژوند کوي او هم يې وَهغۀ کولونۀ ته پرېږدو چي موږ وروسته ژواک کوي. په دې ټۀګه به د تېرۀ پېړيۀ پۀهه د راتلونکۀ پېړيۀ په ښَمر هم ورشي.

يوازې په يوۀ فلسفي پېر کښې دا هڅه کېدلاي شي چي پۀهنګرده وليکل شي... پکار ده چي د هر څيز ولټول شي، رېغا ورباندي وشي او د ځا خونښه که يې نۀ وي پکار ده چي څېړنه ترسره شي ... پکار ده چي موږ هغه ټۀل خنډونه ونړوو چي ښسټ يې په ريښتينې نۀ وي ولاړ، او هونر ونۀ او پۀهنې ته بېرته هغه ازادي او خپلواکي ورکوي چي بل هرڅه ګرانبها ده.

مخکينۍ پېړۍ خو چي څومره وس لرلۀ هغومره يې پۀهنه پرمخ بۀ هم تله. ..اوس نۀ زموږ د پېړۍ وار دي چي د دوې ټۀلې برياوې وبله راټۀلې کو او په يوې پېکرې کښې يې واچوو او بيا يې راتلونکي کول ته پرېږدو.»

ژان ژاک روسۀ (۱۷۱۲ ــ ۷۸)

روسۀ پيدا شوي ۀ د سويس په جېنيوا کښې چي هغه پخپله ځان ته يو داسي کوچني ښاري اولسي دولت ۀ چي شاوخوا لۀيي کاتوليکي نوابۍ، سرداری او باچهی پرتې وې. د روسۀ مۀر د هغۀ تر زۀکړې لږ وروسته مړه شوه. هغۀ کومه دستوري زدکړه نۀ کړله ترسره. په ۱۵ کلنۍ کښې يوې کاتوليکي نوابې، مېرمن وارېنس، هغۀ ځکه تر خپلې پالنې لاندې ونيولۀ د هغۀ خپلې زدکړې پوره کي او کوندې کاتوليکي ګرۀهې ته واوړې.

وروسته هغۀ پاريس ته ولاړۀ او هلته يې له ديدېرۀ سره وليدل. هغۀ پخپله ليکي، « کله چي زه په کال ۱۷۴۱ کښې پاريس ته راغلم نۀ ما په يوۀ سماوار کښې له ديدېرۀ سره وليدل چېرته چي موږ دواړه د شترنج يوې لندارې ته ورغلي وو.»

(c) ketabton.com: The Digital Library

روسؤ به د پوهنګردۍ لپاره لیکنې کولې. یوه لیکنې یې د سیاسي چوڼچ *(political economy)* په باره کښې وه. د موسیکي په هکله یې بېلابېلې لیکنې وکولې. ډېر ژر روسؤ د پاریس د ساهو اندیالانؤ په کړیؤ کښې ومنل شؤ، او ځایي فلسفیانؤ به ویل چې دي هم د هغوي له ټؤلې ښخه یو کس دي.

د روسؤ چېلنج

روسؤ په خپلې لومړنی ستریِ لیکنې، د هونرونؤ او پؤهنؤ په هکله ښرګندونه یا *(The Discourse on the Arts and Sciences)* (۱۷۴۹) کښې د لیتوالي د بنسټي ارونؤ سره ډغره ووهله او چورت او اند یوه داسي لاره یې غوره کړه چې وروسته چې د هغۀ په ټؤلؤ وروستنیؤ لیکنؤ کښې ځلیږي.

وریسي د روسؤ په خپلې یویِ بلې ستريِ لیکنې ، د نابرابری پیل یا *(The origin of inequality)* (۱۷۵۵) کښې هم

ددي کتاب نوريِ برخې به ژر خپری شي

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library